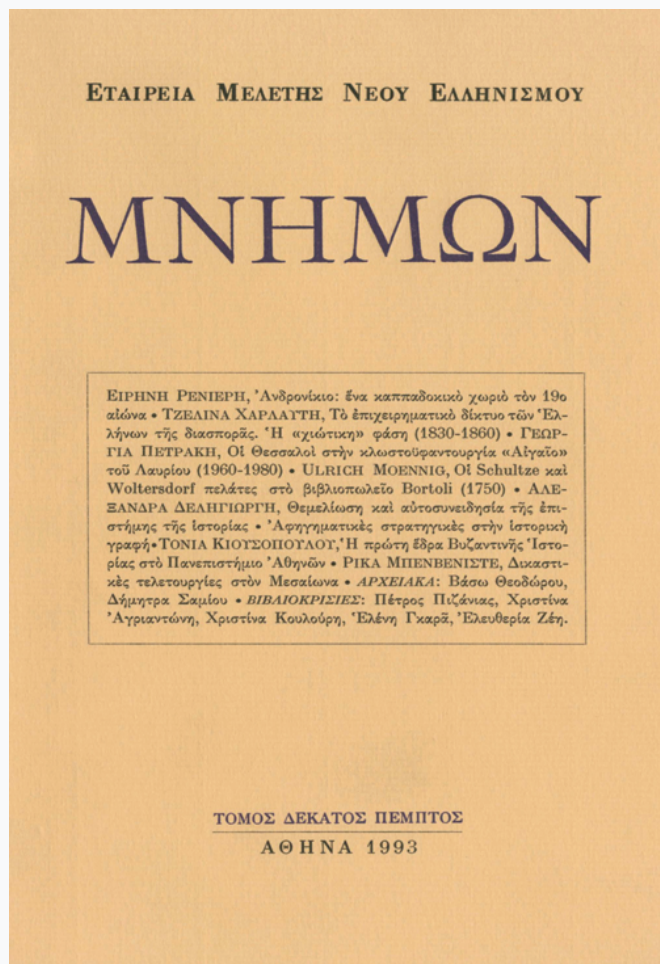

Μνήμων

Τόμ. 15 (1993)

ΑΝΔΡΟΝΙΚΙΟ. ΕΝΑ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΚΟ ΧΩΡΙΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

ΕΙΡΗΝΗ ΠΕΝΙΕΡΗ

doi: [10.12681/mnimon.305](https://doi.org/10.12681/mnimon.305)

Βιβλιογραφική αναφορά:

PENIERH E. (1993). ΑΝΔΡΟΝΙΚΙΟ. ΕΝΑ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΚΟ ΧΩΡΙΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ. *Μνήμων*, 15, 9-67.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.305>

ΑΝΔΡΟΝΙΚΙΟ: ΕΝΑ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΚΟ ΧΩΡΙΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Στην Ελλάδα, λίγα χρόνια μετά την Ανταλλαγή των πληθυσμών και συγκεκριμένα από τη δεκαετία του 1930 και εξής, το ενδιαφέρον για τη χριστιανική Καππαδοκία, η οποία περιελάμβανε χωριά τουρκόφωνα και ελληνόφωνα, στράφηκε πρώτα στη συγκέντρωση και ταξινόμηση αρχειακού υλικού, κυρίως προφορικού, βήμα απαραίτητο σε πρώτο στάδιο, καθώς ο χρόνος έπαιρνε σιγά-σιγά τους μάρτυρες μιας οριστικά τερματισμένης πραγματικότητας. Στην προσπάθεια αυτή, ο ρόλος του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών υπήρξε καθοριστικός. Αργότερα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, η έρευνα οργανώνεται περισσότερο και τη θέση των ερασιτεχνών ερευνητών παίρνουν επαγγελματίες επιστήμονες. Ωστόσο, η δημοσίευση άρθρων και η έκδοση κατά τα τελευταία χρόνια βιβλίων σχετικών με την Καππαδοκία μαρτυρούν μια προτίμηση σε συγκεκριμένες θεματικές ενότητες¹. Οι περισσότερες εργασίες, αν δεν

* Το άρθρο αυτό συντάχθηκε στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος «Οι χριστιανικές κοινότητες της Καππαδοκίας στο 19ο αιώνα», που εκπονείται στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο.

1. Ενδεικτικά αναφέρω μερικές από τις πρόσφατες εργασίες: Ευαγγελία Μπαλτά, «Καραμανλίδικοι κώδικες του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 7 (1988-1989), σ. 201-246· Ματούλα Κουρουπού, «Ελληνόφωνοι κώδικες του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών», *Δελτίο Κ.Μ.Σ.* 2 (1980), σ. 221-241· Ιωάννα Πετροπούλου, «Χειρόγραφα πριν το 1922 στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών», *Δελτίο Κ.Μ.Σ.* 2 (1980), σ. 243-268· Χ. Σαμουηλίδης, «Καππαδοκικά έθιμα και δοξασίες για το θάνατο και την ψυχή», *Μικρασιατικά Χρονικά* 17 (1980), σ. 227-269· Β. Κ. Αναστασιάδης, «Τουρκικές λέξεις στο φαρασιώτικο ιδίωμα», *Δελτίο Κ.Μ.Σ.* 2 (1980), σ. 33-120· Η. Αναγνωστάκης - Ευαγγελία Μπαλτά, *Η Καππαδοκία των «ζώντων μνημείων»*, Αθήνα 1990· Evangelia Balta, *Karamanlidika, XXe siècle, Bibliographie analytique*, Αθήνα 1987· Evangelia Balta, *Karamanlidika Additions (1584-1900). Bibliographie analytique*, Αθήνα 1987· Αλ. Αλεξανδρής, «Η απόπειρα δημιουργίας Τουρκορθόδοξης Εκκλησίας στην Καππαδοκία, 1921-1923», *Δελτίο Κ.Μ.Σ.* 4 (1983), σ. 159-210· Ελένη Καρατζά, «Η παιδεία στο Γκέλβερι της Καππαδοκίας», *Δελτίο Κ.Μ.Σ.* 3 (1982), σ. 127-148· Ιωάννα Πετροπούλου, «Ο εξελληνισμός-εξαρχαϊσμός των ονομάτων στην Καππαδοκία τον δέκατο ένατο αιώνα», *Δελτίο Κ.Μ.Σ.* 7 (1988-1989), σ. 141-200· Κυριακή Μαμώνη, «Σωματειακή Ορ-

αφορούν την παρουσίαση επιμέρους αρχαιικού υλικού, στρέφονται ή στη λαογραφία ή σε γλωσσολογικά προβλήματα (καππαδοκικά ιδιώματα). Πιο πρόσφατη είναι η ενασχόληση με την ιδεολογική συγκρότηση και γενικά την πνευματική κατάσταση και παραγωγή για τους τουρκόφωνους πληθυσμούς.

Από τη μια μεριά, αυτή η προτίμηση είναι κατανοητή: μέχρι στιγμής οι γνώσεις μας για τους τουρκόφωνους πληθυσμούς της Μικράς Ασίας, τους Καραμανλήδες, είναι λίγες και πολύ γενικές, με αποτέλεσμα το ερευνητικό αυτό πεδίο να παρουσιάζεται περισσότερο προκλητικό και πρόσφορο για τη συναγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την κοινωνική συνείδηση αυτών των πληθυσμών· επίσης υφίσταται η ανάγκη το υλικό που έχει συγκεντρωθεί να παρουσιαστεί με επεξεργασμένη πλέον μορφή. Από την άλλη όμως, ελλείψει μελετών για το οικονομικό και κοινωνικό υπόβαθρο των παραπάνω κοινωνιών, η ιστορική προσέγγιση εμφανίζει μια τάση μονομέρειας. Επιπλέον, καθώς ο ιδεολογικός χώρος έχει τη δική του δυναμική, μπορεί επιμέρους συμπεράσματα να γενικευθούν και να δημιουργήσουν σφαλερές εντυπώσεις. Εδώ εντάσσεται και το πρόβλημα της περιοδολόγησης: δίνεται η εντύπωση πως η πορεία των τουρκόφωνων πληθυσμών της Καππαδοκίας κατά τον 19ο αιώνα ακολούθησε μία ευθύγραμμη και ανοδική εξέλιξη, η οποία διακόπηκε βίαια με την Ανταλλαγή. Ένα τέτοιο συμπέρασμα είναι αρκετά παρακινδυνευμένο και δε θα πρέπει να θεωρείται ισχύον μέχρι να δοκιμασθεί από την επιμέρους ιστορική έρευνα.

Στην παρούσα εργασία προσπάθησα να σκιαγραφήσω την πορεία ενός τουρκόφωνου χωριού της Καππαδοκίας —του Ανδρονικίου— κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα, εστιάζοντας την έρευνά μου στη δημογραφική του εξέλιξη και στην οικονομική του ζωή. Τα δημογραφικά στοιχεία μπορούν να αποτελέσουν μια πρώτη απεικόνιση των αυξομειώσεων του πληθυσμού, μέσα στα δεδομένα χρονικά πλαίσια. Στη συνέχεια, η εξέταση της κατανομής των επαγγελματιών μέσα στο χωριό αλλά κυρίως της μεταναστευτικής κίνησης προς τις μεγάλες οθωμανικές πόλεις, καλείται να ελέγξει κατά πόσο οι πληθυσμιακές διακυμάνσεις είναι αποτέλεσμα συνολικότερων ή όχι φαινομένων, και να προτείνει, όσο τα συμπεράσματα επιτρέπουν, μια περιοδολόγηση που δε θα αντιμετωπίζει ευθύγραμμα το ιστορικό γίγνεσθαι. Σε ένα τρίτο επίπεδο, θα παρουσιασθεί η ανταπόκριση της ανδρονικιώτικης κοινωνίας σε νέες ιδεολογικές

γάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία. Γ': Σύλλογοι Καππαδοκίας και Πόντου», *Δελτίο Κ.Μ.Σ.* 6 (1986-1987), σ. 155-225· Κυριακή Μακρόνη, «Ο πατριάρχης Γρηγόριος ο ΣΤ' και η καραμανλίδικη μετάφραση της "Ορθόδοξης Διδασκαλίας" του Πλάτωνος Μόσχας από τον Παΐσιο Καισαρείας», *Δελτίο Κ.Μ.Σ.* 7 (1988-1989), σ. 129-140· Ιωάννα Πετροπούλου, «Η πνευματική ζωή στην Καππαδοκία του 19ου αιώνα. Μια σκιαγράφηση» στο *Καππαδοκία. Περιήρηση στη χριστιανική Ανατολή*, Αθήνα, Αδάμ, 1991.

τάσεις που δοκιμάζουν την ισχύ των διαμορφωμένων νοοτροπιών, όπως αφήνει να διαφανεί η ονοματοδοτική συμπεριφορά. Ασφαλώς, παραμένει ερώτημα εάν τα συμπεράσματα που θα προκύψουν, μπορούν να ισχύουν για τον ευρύτερο καππαδοκικό χώρο ή αποτελούν μια ιδιαιτερότητα του Ανδρονικίου.

Α. Πηγές

Τις κύριες πηγές της εργασίας αποτελούν δύο κώδικες που είναι καταχωρημένοι στα Γενικά Αρχεία του Κράτους² καθώς και οι μαρτυρίες Ανδρονικιωτών προσφύγων, που βρίσκονται συγκεντρωμένες στο Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (Φάκελλοι Καππαδοκίας αρ. 57-62/Ανδρονίκι). Ας σημειωθεί επίσης πως παρόλο τον πρωτογενή χαρακτήρα τους και τη σημαντική αριθμητική τους παρουσία, οι σχετικοί κώδικες των Γ.Α.Κ. έχουν αξιοποιηθεί πολύ λίγο, καθώς οι θεματικές επιλογές των ερευνητών τους έχουν στρέψει προς διαφορετικού είδους πηγές.

Ο πρώτος κώδικας (Γ.Α.Κ., Αρχείον του τέως Ταμείου Ανταλλαξίμων. Α'. Κώδικες: 216, XIII, 321 Καισαρείας, διαστάσεις 0.36×0.25) περικλείει αντίγραφο της απογραφής που διενεργήθηκε στα 1834/5 του ορθόδοξου πληθυσμού χωριών που ανήκουν στο σαντζάκι της Καισαρείας, συμπεριλαμβανομένου και του Ανδρονικίου. Αποτελείται από 142 μη αριθμημένες σελίδες, από τις οποίες οι 11 είναι κενές. Είναι γραμμένος με τηναραβική γραφή. Ο πλήρης τίτλος που φέρει η αρχή του κώδικα, είναι ο ακόλουθος: *Isbu bin iki yüz senesinde Kaiseri sancaginda mevcud rum milleti reayalarinin nufus defterinden mahrec-i digar aharda bulunan ve sabıyan ve amel-mande ve cizye evragi verilen neferinin defteridir*: «Είναι το τεφτέρι όσων βρίσκονται σε ξένο τόπο, των ανήλικων αρρένων, των ανίκανων ατόμων λόγω ηλικίας ή ασθένειας και των φορολογούμενων στους οποίους δόθηκαν αποδείξεις του κεφαλικού φόρου (αυτή η καταγραφή) προέρχεται από την απογραφή στα 1250 (έτος Εγίρας) των χριστιανών ραγιαδών οι οποίοι βρίσκονται στο σαντζάκι της Καισαρείας». Εδώ, χρησιμοποιήθηκε το τμήμα που αφορά το Ανδρονίκιο. Η καταγραφή έχει ως εξής: Ο ανδρικός πληθυσμός κάθε χωριού είναι χωρισμένος κατά συνοικία. Το κάθε άτομο αναφέρεται με το βαφτιστικό και οικογενειακό του όνομα, την ηλικία του, τη φορολογική κατηγορία στην οποία ανήκει (υψηλή, μέση, κατώτερη) και, εάν έχει μεταναστεύσει, δηλώνεται με πλάγια σημείωση πάνω από το όνομα ο τόπος στον οποίο βρίσκεται. Στο τέλος κάθε συνοικίας υπάρχει ένας πίνακας με το σύνολο των ανδρών που ανήκουν σε αυτήν. Εδώ ο πληθυσμός χωρίζεται σε τρεις κατηγορίες: α) στον ενεργό που ζει στο χωριό (*mevcud*, κατά λέξη «υπάρχων»). Η μνεία όμως και των επόμενων

2. Συνοπτικότερες περιγραφές των παραπάνω κωδίκων βρίσκονται στα *Περιοχήματα των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, τ. 11, Αθήνα 1972, σ. 472, 433.

κατηγοριών επιτρέπει το συμπέρασμα πως ο όρος αναφέρεται στον ενεργό πληθυσμό που ζει μόνιμα στο χωριό). β) σε αυτούς που δεν μετέχουν στην παραγωγή λόγω μεγάλης ηλικίας ή ασθένειας ή επειδή είναι παιδιά άρρενες που δεν φορολογούνται. γ) στους μετανάστες. Γενικός πίνακας που αφορά το σύνολο του χωριού παρατίθεται μετά από τα στοιχεία και της τελευταίας συνοικίας³.

Ο δεύτερος κώδικας που είναι και ο μοναδικός του Ανδρονικίου (Γ.Α.Κ., Αρχείον του τέως Ταμείου Ανταλλαξίμων. Α'. Κώδικες: 489 β, I, 492 Ανδρονικίου, διαστάσεις 0.31×0.21) αποτελείται από 472 αριθμημένες σελίδες. Περιλαμβάνει ως επί το πλείστον καταγραφές βαφτίσεων της περιόδου 1834-1902 (σ. 2-4, 7-89, 102-178, 187-207, 286-299, 377-379, 428-430), αρραβώνων από το 1834 έως το 1884 (σ. 238-244, 246-269), μερικά άλλα δημόσια έγγραφα (σ. 1, 12-15, 460, 471-472) και μια σελίδα με καταγραφές θανάτων του 1834 (σ. 404), όλα γραμμένα στα καραμανλίδικα, δηλαδή σε τούρκικη γλώσσα με ελληνικούς χαρακτήρες⁴. Οι σελίδες 5-6, 90-97, 100-101, 179-186, 208-236, 245, 270-285, 300-376, 380-403, 405-427, 441-459 και 461-462 έχουν μείνει κενές ενώ οι 98-99, 431-440 και 463-470 έχουν αποσπασθεί από τον κώδικα. Οι βαφτίσεις, που αποτελούν την κύρια πηγή, σχηματίζουν με ελάχιστα κενά μια πλήρη σειρά από το έτος 1839 ως το 1895. Μολονότι η καταγραφή τους ξεκινά από το 1834, στα πρώτα χρόνια καταχωρούνται ελλιπώς, καθώς μόνο μετά το 1839 σημειώνονται οι βαφτίσεις όλων των ενοριών του

3. Μολονότι υπάρχουν εμφανείς διαφορές με την απογραφή που διεξήχθη το διάστημα 1831-1838, ο τίτλος του κώδικα δεν αφήνει αμφιβολία πως εντάσσεται στα πλαίσιά της. Ο όρος «τεφτέρι» μπορεί να σημαίνει και το αντίγραφο ενός κατάστιχου, στην προκειμένη περίπτωση της απογραφής, μολονότι δεν είναι σαφές αν αποτελεί αντίγραφο μέτρους ή του συνόλου της. Ευχαριστώ την κ. Ε. Ζαχαριάδου για την υπόδειξη του άρθρου του Η. Inalcik στο *Der Islam* 43 (1967), σ. 143, όπου η διευκρίνιση για τον όρο τεφτέρι, καθώς και για τις υπόλοιπες πολύτιμες συμβουλές της. Ας σημειωθεί επίσης πως ο Κ. Η. Karpat αναφερόμενος σε αυτήν την απογραφή στις σ. 9-10 του βιβλίου του *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin 1985, επισημαίνει πως διάφορες κοινωνικές ομάδες δεν είχαν καταγραφεί, διότι το κράτος ενδιαφερόνταν να θέσει τις ποσοτικές βάσεις α) για την είσπραξη των προσωπικών φόρων των μη μουσουλμάνων και β) για τη στρατολόγηση των ενήλικων μουσουλμάνων. Γυναίκες, ορφανά, χριστιανοί με ηλικία κάτω της εφηβικής, πνευματικά ή φυσικά ανάπηρα άτομα, υψηλά ιστάμενοι αξιωματούχοι, δηλαδή όσοι δεν ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν προσωπικούς φόρους ή να ασκούν στρατιωτικές υπηρεσίες, δεν περιλήφθηκαν στην απογραφή. Αντίθετα, στον κώδικα της Καισάρειας, καταγράφεται το σύνολο του άρρενος πληθυσμού άσχετα από την ηλικία, όπως επίσης και τα άτομα με φυσικές ή πνευματικές αναπηρίες. Είναι πιθανό πως δεν εφαρμόστηκε ένας ενιαίος τύπος καταγραφής αλλά διαφοροποιούνταν κατά περίπτωση. Ο καθηγητής κ. Β. Δημητριάδης, τον οποίο ευχαριστώ και από για τη βοήθειά του, μου έδωσε την πληροφορία πως και στη Θεσσαλονίκη, κατά την ίδια απογραφή, δεν ίσχυσαν όλες οι εξαιρέσεις που αναφέρονται από τον Karpat.

4. Η μεταγραφή του κώδικα έγινε από κοινού με τη συνάδελφο Μαρία Πρέκα.

Ανδρονικίου. Η επιμέλεια που παρατηρείται στη συνέχεια σχετίζεται άμεσα με μια εγκύκλιο του Μητροπολίτη Καισάρειας Παΐσιου (1832-1871) προς όλους τους «ιερείς, πνευματικούς, εξάρχους και επιτρόπους» των εκκλησιών της επαρχίας του⁵. Η ύπαρξη άλλωστε του κώδικα οφείλεται στην πρώτη με το ίδιο θέμα εγκύκλιο του Παΐσιου —στην επόμενη πενταετία ακολουθούν άλλες δύο— η οποία καταχωρείται στην αρχή του, με ημερομηνία 15 Μαΐου 1834: ορίζεται πως οι ιερείς πρέπει να φυλάσσουν στην εκκλησία ένα κώδικα όπου θα σημειώνονται οι γεννήσεις, το φύλο των νεογέννητων, το όνομα το δικό τους και του πατέρα τους. Δεν παραλείπεται η αναφορά σε αυστηρές ποινές σε περίπτωση που δεν τηρηθεί ο κανονισμός. Στην εγκύκλιο του 1839 ο τόνος γίνεται αυστηρότερος, ενώ θεματικά επεκτείνεται και στους κανονισμούς που πρέπει να διέπουν την τέλεση αρραβώνων και την καταχώριση θανάτων. Ειδικότερα όσον αφορά τις βαφτίσεις και τους θανάτους, ορίζεται πως οι επιτροπικοί κάθε εκκλησίας θα πρέπει ν' αγοράσουν δύο κώδικες των 100 φύλλων, τον ένα για την καταχώριση των γεννήσεων-βαφτίσεων και τον άλλο για την καταχώριση των θανάτων. Σχετικά με τις βαφτίσεις, στην περίπτωση του Ανδρονικίου διατηρήθηκε ο αρχικός κώδικας του 1834, στον οποίο η καταχώριση περιλαμβάνει επιπλέον το βαφτιστικό και οικογενειακό όνομα του πατέρα —σπανιότατα της μητέρας— την ημερομηνία βάφτισης και το όνομα (βαφτιστικό/οικογενειακό) του ή της αναδόχου. Ορισμένες φορές σημειώνονται το επάγγελμα και ο τόπος καταγωγής του γονέα και του αναδόχου. Το Ανδρονίκιο δεν είναι το μοναδικό χωριό στο οποίο δεν εφαρμόστηκε κατά γράμμα η εγκύκλιος (1839) του Μητροπολίτη. Είναι γνωστό πως οι καραμανλίδικοι κώδικες του Κ.Μ.Σ. αποτελούνται και αυτοί από περισσότερα από 100 φύλλα ο καθένας, στα οποία είναι καταχωρημένες διάφορες πράξεις⁶. Η πρόθεση του ιερέα ήταν να χρησιμοποιήσει για διαφορετικές καταγραφές ενιαίο κώδικα με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να αρχίζουν και από τις δύο μεριές. Ο τοπικός κλήρος φαίνεται να ενεργεί σε σημαντικό βαθμό αυτόνομα, με αποτέλεσμα οι αποφάσεις της εκκλησιαστικής ηγεσίας τελικά να εφαρμόζονται αποδυναμωμένες. Παρά τις επίμονες προσπάθειες της τελευταίας να επιβάλλει μια κοινή στάση όλων των κληρικών στα θέματα

5. Μετάφρασή της βρίσκεται στο άρθρο του Φ. Δ. Αποστολόπουλου, «Τρία έγγραφα του κώδικα του Ταβλουσούν της Καππαδοκίας: 1 Αυτοκρατορικό βεράτι και 2 επιστολές του Παΐσιου, Μητροπολίτου Καισαρείας», *Δελτίο Κ.Μ.Σ.* 1 (1977), σ. 217-239. Αντίγραφο της εγκυκλίου βρίσκεται και στον κώδικα του Ανδρονικίου, στις σελίδες 12-15.

6. Αποστολόπουλος, *ό.π.*, σ. 230, σημ. 28. Αναλυτική περιγραφή του περιεχομένου των κωδίκων αυτών έχει γίνει από την Ε. Μπαλτά στο άρθρο της «Καραμανλίδικοι κώδικες...», *ό.π.* Μόνο σε αυτούς του Αραβανί και Βέξε καταγράφονται αποκλειστικά βαφτίσεις. Το περιεχόμενο των υπόλοιπων ποικίλλει. Μαζί με τις βαφτίσεις καταγράφονται τα έσοδα-έξοδα της κοινότητας, τα πρακτικά της δημογεροντίας, διαθήκες, κ.ά.

που την αφορούν, στην πραγματικότητα αυτό προσέκρουε σε μεγάλο βαθμό στη βούληση του κάθε κληρικού.

Οι «εκσυγχρονιστικές προσπάθειες του Οθωμανικού κράτους και ίσως το ενδιαφέρον του για την πληθυσμιακή κίνηση»⁷, μπορούν να ερμηνεύσουν τις αυστηρές υποδείξεις για τη στενή παρακολούθηση και καταγραφή των παραπάνω εκδηλώσεων του ανθρώπινου βίου. Ήδη, την ίδια χρονιά που εκδόθηκε η πρώτη εγκύκλιος (1834) διενεργείται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για πρώτη φορά καταγραφή του πληθυσμού της με σύγχρονο χαρακτήρα, στα πλαίσια της οποίας εντάσσεται και ο κώδικας 216 της Kaisáreis. Βρισκόμαστε άλλωστε σε μια περίοδο γενικών μεταρρυθμίσεων που τείνουν, μέσα από τον εξευρωπαϊσμό της Αυτοκρατορίας, στην ανατροπή της καθοδικής της πορείας. Αγκαλιάζουν τόσο τους στρατιωτικούς και διοικητικούς θεσμούς όσο και την οικονομική οργάνωση του κράτους. Πολύ σύντομα θα πάρουν πιο συστηματική μορφή και θα χαρακτηρίσουν μια ολόκληρη περίοδο ως εποχή του Tanzimat (1839-1860)⁸.

Β. Ο χώρος

Το Ανδρονίκιο είναι κτισμένο στη βόρεια πλευρά του ψηλότερου βουνού της κεντρικής Μικράς Ασίας, του Αργαίου όρους (Erciyes dagi). Οι ευνοϊκές συνθήκες που επικρατούν στην περιοχή, δηλαδή τα πλούσια βοσκοτόπια, ένα σχετικά εύφορο έδαφος και η ύπαρξη αρκετού νερού που επέτρεψε την καλλιέργεια αμπελιών και κήπων καθώς και την ανάπτυξη οπωρώνων, συντέλεσαν στην εμφάνιση μιας ιδιαιτερότητας στον οικιστικό χώρο: στην περιοχή της πεδιάδας της Kaisáreis και ιδιαίτερα στις παρυφές του Αργαίου παρατηρείται η μεγαλύτερη συγκέντρωση χωριών (κυρίως μικτών και χριστιανικών)⁹. Εκεί βρίσκονταν τα σημαντικά χωριά Ταλάς (Μουταλάσκη) και Κερμίρ. Δίπλα στο Ανδρονίκιο ήταν κτισμένο το Ζιντζίντερέ, φημισμένο κυρίως για το Γυμνάσιό του αλλά και για τη μονή του Τίμιου Προδρόμου που αποτελούσε το κυριότερο θρησκευτικό κέντρο των τουρκόφωνων χριστιανών της Ανατολής.

Ο συνδυασμός της φυσικής ομορφιάς και του υγιεινού κλίματος των χωριών του Αργαίου είχε ελκύσει τους εύπορους Kaisariώτες, οι οποίοι επέλε-

7. Αποστολόπουλος, ό.π., σ. 221, σημ. 14.

8. Για το Tanzimat βλ. N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Μόντρεαλ 1964, σ. 137-152 και B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Οξφόρδη 1968, σ. 76-127.

9. R. C. Jennings, «The Population, Society, and Economy of the Region of Erciyes Dagı in the Sixteenth Century» στο J. L. Bacqué-Grammont και P. Dumont (εκδ.), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'empire ottoman*, Λουβαίν 1983, σ. 164-165· Άννα Μπαλλιάν, «Η Καππαδοκία μετά την κατάκτηση των Σελτζούκων και οι χριστιανικές κοινότητες από το 16ο έως το 18ο αιώνα», *Καππαδοκία...*, ό.π., σ. 33.

ξαν την περιοχή ως τόπο θερινής διαμονής. Αρκετοί Ανδρονικιώτες θυμούνται κατοίκους της Καισάρειας να έρχονται τα καλοκαίρια στο χωριό τους, παρόλο που στην καμπή του αιώνα το Ανδρονίκιο δε φαίνεται να μπορεί να προσφέρει περισσότερα από το κλίμα και την τοποθεσία του. Σε περιοχή κοντινή στο χωριό, κάθε χρόνο για 40 ημέρες παραθέριζαν οι Αμερικανοί του σχολείου του Ταλάς¹⁰. Μάλιστα, στα μέσα του 19ου, γύρω στα 1860, το αγγλικό προξενείο της Καισάρειας λόγω του κλίματος είχε μεταφέρει την έδρα του στο Ανδρονίκιο¹¹.

Στις αρχές του 20ού αιώνα, δυο δρόμοι συνέδεαν το χωριό με την Καισάρεια. Ο ένας ήταν αμαξιτός, μήκους περίπου 11 χλμ., και περνούσε από το Ταλάς διασχίζοντας μια πεδιάδα 4-5 χιλιομέτρων. Ο άλλος ήταν βατός μόνο με άλογα και άλλα υποζύγια.

Στο ζήτημα της ίδρυσης του χωριού οι απόψεις είναι πολλές, καθώς οι Ανδρονικιώτες πληροφορητές δεν είναι σε θέση να δώσουν μια σαφή απάντηση¹². Σύμφωνα με τη λαϊκή παρετυμολογία, η ονομασία του χωριού (Endür-lük) προέρχεται από παραφθορά τύπου του ρήματος indirmek (= κατεβάζω) και δηλώνει τη μετακίνηση και εγκατάσταση οικογενειών στην περιοχή του Ανδρονικίου. Πολύτιμες είναι συνεπώς οι πληροφορίες που δίνονται από τον Ιωσήφ Μωϋσιάδη —Ανδρονικιώτη δάσκαλο στα τέλη του 19ου και αρχές του 20ού αιώνα— στο βιβλίο του *Το Ανδρονίκιον*, οι οποίες επιβεβαιώνονται άλλωστε και από τη σύγχρονη έρευνα¹³. Ο Μωϋσιάδης υποστήριζε πως το χωριό βρισκονταν γύρω στα 1512-1562 στη θέση που πλέον είχε ανεγερθεί η εκκλησία του. Την πηγή του αποτελούσε ένας οθωμανικός κώδικας του 1600. Στον κώδικα το χωριό καταγράφονταν ως μούλκι του Ζεννετζόγλου, γνωστού τιμαριούχου από την Καισάρεια. Αναφέρονταν επίσης 120 οικογένειες, μια εκκλησία και τρεις ιερείς.

Σήμερα μπορούμε να χρονολογήσουμε την ίδρυση του Ανδρονικίου ακόμη νωρίτερα. Με βάση το όνομα αλλά και τα μνημεία της περιοχής υποστηρίζεται πως ήταν βυζαντινός οικισμός¹⁴. Ωστόσο, η πρώτη χρονολογική ένδειξη

10. Για το αμερικανικό σχολείο βλ. Κ.Μ.Σ., φάκ. Μουταλάσκη, ΚΠ 100.

11. Β. Μυστακίδης, σ. 306-310 και 325 ανέκδοτου χειρογράφου, οι οποίες έχουν αντιγραφεί από συνεργάτες του Κ.Μ.Σ. και βρίσκονται στο φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 62, «Πηγές και Βοηθήματα».

12. Ισαάκι και Πηνελόπη Καραμάνογλου, Γιάννης Τσουρουκτσής, Κ.Μ.Σ., ό.π., ΚΠ 58. Ιωάννης Ομουρλόγλου και Γιάννης Κουζινόπουλος, Κ.Μ.Σ., ό.π., ΚΠ 62, κεφ. Α' «Ιδρυση».

13. Το βιβλίο του Ι. Μωϋσιάδη, *Το Ανδρονίκιον*, Αλεξάνδρεια 1912, δε στάθηκε δυνατό να εντοπισθεί. Πίνακες και αποσπάσματά του ωστόσο, βρίσκονται στο Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 62, «Πηγές και Βοηθήματα», σ. 31-35.

14. F. Hild και M. Restle, *Tabula Imperii Byzantini. 2. Kappadokien*, Βιέννη 1981, σ. 141.

προέρχεται από τα φορολογικά κατάστιχα της Καισάρειας στα 1500 όπου, εκτός από την ίδια την πόλη, μνημονεύονται και πέντε χωριά πολύ κοντινά, σε απόσταση 5-15 χλμ. από αυτήν. Ανάμεσά τους και το Edirnik¹⁵. Το ίδιο έτος, σε μια άλλη πηγή, αναφέρεται ως Andr[e]nük ενώ 22 χρόνια αργότερα ως Andrun[i]k¹⁶. Γύρω στα 1600 η ονομασία έχει πια παγιωθεί σε Endürlük¹⁷. Η αλλαγή του ονόματός του δεν πρέπει να παραξενεύει. Είναι γνωστό πως η τελευταία εκκλησία του χωριού, η Αγία Τριάδα, χτίστηκε στα θεμέλια της προηγούμενης των Πρόβου, Τάραχου και Ανδρόνικου που είχε ανοικοδομηθεί στα 1727 καθώς η παλαιότερη είχε πια ερειπωθεί. Αλλά και η πρώτη εκκλησία έφερε το όνομα του αγίου Ανδρόνικου του Εφέσιου. Το πιο πιθανό λοιπόν είναι το χωριό να έχει πάρει το όνομά του από τον άγιο Ανδρόνικο και να λέγεται Endirnik (και Andr[e]nük ή Andrun[i]k). Κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα, η ονομασία του χωριού αλλάζει πολύ διακριτικά, σαφώς όμως προς ένα τουρκογενή τύπο. Είναι μήπως το φαινόμενο μιας επιπλέον αφομοίωσης από το κυρίαρχο τουρκικό περιβάλλον; Η σύγχυση πάντως είναι τέτοια, ώστε ορισμένοι Ανδρονικιώτες πρόσφυγες αδυνατούν να καταλάβουν την πηγή της ονομασίας του χωριού τους, την οποία τελικά αναζητούν σε τύπους της τουρκικής γλώσσας.

Γ. Δημογραφική εξέλιξη

Μολονότι το Ανδρονίκιο στα χρόνια της ακμής του είχε διαιρεθεί σε έξι ενορίες, τηρούνταν ένας κοινός κώδικας για όλες, καθώς σε λειτουργία βρίσκονταν μόνο μία εκκλησία του, η Αγία Τριάδα. Συνεπώς ο κώδικας αφορά το σύνολο του πληθυσμού. Κάθε ιερέας κατέγραφε τις βαφτίσεις της δικής του ενορίας, έχοντας σημειώσει αρχικά το όνομά του. Οι αυξομειώσεις του αριθμού των ενοριών μέσα στο χρόνο, δίνουν μια πρώτη εικόνα των αντίστοιχων μεταβολών του πληθυσμού:

1839-1843	4 ενορίες	1875-1876	4 ενορίες
1843-1844	5 »	1877-1891	4 »
1844-1858 ¹⁸	6 »	1891-1894	2 »
1860-1864	6 »	1894-1895	1 ενορία
1864-1875	5 »		

15. Jennings, «The Population...», ό.π., σ. 189.

16. Irène Beldiceanu-Steinherr, «La géographie historique de l'Anatolie Centrale d'après les registres ottomans», *Académie des inscriptions et belles-lettres. Comptes rendus des séances de l'année 1982*, Παρίσι 1982, σ. 476.

17. Suraiya Faroqhi, *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, crafts, and food production in an urban setting, 1520-1650*, Καίμπριτζ 1984, σ. 248, πίνακας 18.

18. Για τα έτη 1858-1860 και 1876-1877 ο αριθμός των ενοριών είναι 5 και 3 αντίστοιχα. Οφείλεται όμως στο κενό που δημιουργεί κατά πάσα πιθανότητα ο θάνατος του ιερέα της ενορίας, το οποίο καλύπτεται μόλις βρεθεί αντικαταστάτης. Όπως δείχνει η συνέχεια

Η ανοδική τάση του πληθυσμού ανάμεσα στα 1839 και 1867 διακρίνεται και στην καμπύλη των γεννήσεων (βλ. Διάγραμμα I, καμπύλη α. Βλ. επίσης Πίνακα Α). Μετά το 1866, όπου και ο μέγιστος αριθμός βαφτίσεων ανά έτος (88), παρατηρείται η σταδιακή μείωσή τους ως το τέλος σχεδόν του αιώνα.

Αν και οι τάσεις της πληθυσμιακής εξέλιξης του Ανδρονικίου είναι αρκετά εμφανείς, υπάρχει σχετική δυσκολία όταν πρόκειται αυτές να εκφραστούν σε απόλυτους αριθμούς, κυρίως επειδή τα στοιχεία για τον πληθυσμό είναι ελάχιστα και διάσπαρτα μέσα στον αιώνα. Αρκετά δε από όσα προέρχονται από δευτερογενείς πηγές είναι επισφαλής, καθώς αποτελούν αντιγραφή στοιχείων από πρωϊμότερα έργα¹⁹. Επιλέγοντας τις πιο αξιόπιστες, προκύπτουν τα εξής για το χριστιανικό πάντα πληθυσμό: σύμφωνα με τον Οικουμενικό Πατριάρχη Κύριλλο, ο οποίος είχε περιδεύσει στην περιοχή συντάσσοντας και ένα χωρογραφικό πίνακα, το Ανδρονίκιο γύρω στα 1815 κατοικούνταν από 2000 περίπου ορθόδοξους²⁰. Η δεύτερη πληθυσμιακή ένδειξη προέρχεται από την απογραφή του 1834/5 που ήδη αναφέραμε, γι' αυτό αποτελεί και την πλέον σημαντική, μολονότι αφορά αποκλειστικά τον άρρενα πληθυσμό από ενός έτους και πάνω. Γνωρίζοντας πως στα 1834/5 ο τελευταίος ανέρχονταν στους 1235 άνδρες και υπολογίζοντας για τους παλαιότερους αιώνες τη θνησιμότητα των γυναικών μεγαλύτερη από αυτήν των ανδρών²¹, θεωρώ πως οι κάτοικοι του Ανδρονικίου εκείνη τη χρονιά ήταν κατά τι λιγότεροι από 2500 χιλιάδες.

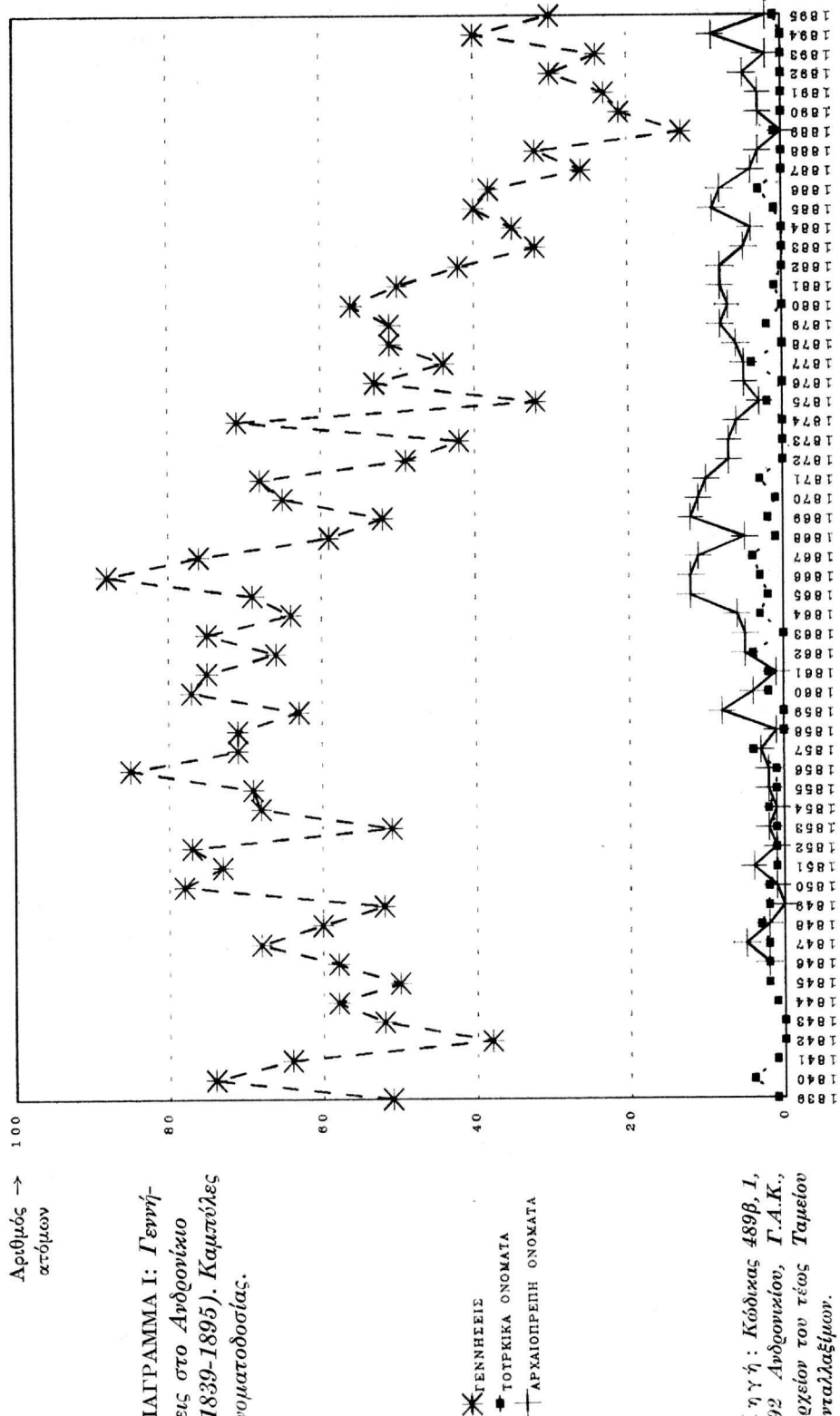
Η μόνη μαρτυρία σύγχρονη της περιόδου πληθυσμιακής αύξησης είναι του

των οικογενειακών ονομάτων σε «διαφορετικές» ενορίες, η ενορία του παπα-Ησαΐα που έπαψε στα 1858 επανασυστάθηκε στα 1860 με επικεφαλής τον παπα-Ιωάννη. Το ίδιο συνέβη και με αυτήν του παπα-Παύλου. Έπαψε στα 1876 και ξαναλειτούργησε στα 1877 με τον παπα-Ιάκωβο.

19. Την εκτίμηση του Ν. Σ. Ρίζου για τον πληθυσμό του Ανδρονικίου φαίνεται πως αντιγράφουν οι Μυστακίδης και Αρχ. Σαραντίδης, με αποτέλεσμα ο αριθμός των 3.000 ορθόδοξων κατοίκων να παραμένει σταθερός για τα έτη 1856, 1892 και 1899: Ν. Σ. Ρίζος, *Καππαδοκικά ήτοι Δοκίμιον ιστορικής περιγραφής της Αρχαίας Καππαδοκίας, και ιδίως των επαρχιών Καισαρείας και Ικονίου*, Κωνσταντινούπολη 1856, σ. 78· Μυστακίδης, *ό.π.* και Αρχ. Σαραντίδης, *Η Σινασός*, Αθήνα 1899, σ. 112.

20. Κύριλλος Οικουμενικός Πατριάρχης, *Ιστορική περιγραφή του εν Βιέννη προεκδοθέντος χωρογραφικού πίνακος της μεγάλης Αρχιεπισκοπίας Ικονίου. Νυν πρότον τύποις εκδοθείσα, εν τω Πατριαρχικώ Τυπογραφείω, εν έτει 1815*, σ. 7-8.

21. Η μεγαλύτερη γυναικεία θνησιμότητα σε σχέση με την αντίστοιχη ανδρική έγινε φανερή για πρώτη φορά, όταν οι απογραφές του Οθωμανικού κράτους άρχισαν να συμπεριλαμβάνουν και τις γυναίκες, δηλαδή από το 1881/2 και εξής. Οι στατιστικές έδειξαν ότι ο ανδρικός πληθυσμός ήταν σημαντικά πολυαριθμότερος: Karpat, *ό.π.*, σ. 27-28. Ανάλογη ήταν και η περίπτωση της Ελλάδας, σύμφωνα με την απογραφή του 1861: *Στατιστική της Ελλάδος. Πληθυσμός του έτους 1861. Εν Αθήναις 1862*. Προλεγόμενα-επιμέλεια ανατύπωσης, Γ. Μπαφούνης. Ανατύπωση από την Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού και από το Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, σ. ις'.

Η γ γ ή : Κώδικας 489β, Ι,
492 Ανδρονήσιον, Γ.Α.Κ.,
Αρχείον τον τέως Ταμείον
Ανταλλαγίων.

ΠΙΝΑΚΑΣ Α
Αριθμός βαφτίσεων / έτος

Έτος	Αριθ. βαφτίσεων	Έτος	Αριθ. βαφτίσεων
1839	51	1867	76
1840	74	1868	59
1841	64	1869	52 ⁴
1842	38 ¹	1870	65
1843	52 ²	1871	68 ⁵
1844	58 ³	1872	49
1845	50	1873	42 ⁶
1846	58	1874	71
1847	68	1875	32 ⁷
1848	60	1876	53
1849	52	1877	44
1850	78	1878	51
1851	73	1879	51
1852	77	1880	56
1853	51	1881	50
1854	68	1882	42
1855	69	1883	32
1856	85	1884	35
1857	71	1885	40
1858	71	1886	38
1859	63	1887	26
1860	77	1888	32
1861	75	1889	13
1862	66	1890	21
1863	75	1891	23
1864	64	1892	30
1865	69	1893	24
1866	88	1894	40
		1895	30

1. λείπει μία ενορία.
2. οι 2 από τις 5 ενορίες είναι ελλιπείς.
3. οι 3 από τις 6 ενορίες είναι ελλιπείς.
4. η 1 από τις 5 ενορίες είναι ελλιπής.
5. λείπει μία ενορία.
6. η 1 από τις 5 ενορίες είναι ελλιπής.
7. η 1 από τις 5 ενορίες είναι ελλιπής, ίσως και άλλες.

Ν. Σ. Ρίζου που ανεβάζει τον αριθμό στους 3000 κατοίκους. Παρόλο που, όπως ειπώθηκε, τα δεδομένα είναι ανεπαρκέστατα για να μιλάμε με ακρίβεια, μπορούν να επιβεβαιώσουν σε γενικές γραμμές ότι η εκτίμηση του Ν. Σ. Ρίζου δεν ξεφεύγει πολύ από την πραγματικότητα. Με βάση τον πληθυσμό του 1815 και του 1834/5 υπολογίζεται πως στα 1866 ο πληθυσμός του χωριού κυμαίνονταν ανάμεσα στα 2830 με 3159 άτομα²². Για το υπόλοιπο μισό του αιώνα όσες πληροφορίες υπάρχουν είναι επισφαλείς (βλ. σημ. 19).

Στα 1905 το περιοδικό *Ξενοφάνης*²³ δημοσιεύει από τον «πίνακα Στατιστικής της θρησκευτικής και εκπαιδευτικής καταστάσεως των ομογενών εν Μικρά Ασία κοινοτήτων» το τμήμα που αφορά την επαρχία Καισαρείας: τους κατοίκους του Ανδρονικίου αποτελούν 2300 χριστιανοί και 150 μουσουλμάνοι. Ο αριθμός φαίνεται υπερβολικός για την εποχή· στην πραγματικότητα, θα πρέπει μάλλον να βρίσκεται αρκετά κάτω από τις 2000 χιλιάδες. Το ίδιο έτος τυπώνεται στην Κωνσταντινούπολη το *Ημερολόγιον Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων*, στο οποίο περιλαμβάνεται και η εργασία του Α. Λεβίδη, «Η Μητρόπολις Καισαρείας Καππαδοκίας» (σ. 126-155). Σύμφωνα με τον Ιωσήφ Μωυσιάδη, ο Λεβίδης είχε οικειοποιηθεί²⁴ τα χειρόγραφα ενός άλλου λόγιου Ανδρονικιώτη, του γιατρού Αβράμιου Κουζινόπουλου, αφού τα έλαβε από τη σύζυγο του τελευταίου. Σε αυτά περιέγραφε με λεπτομέρεια διάφορα θέματα του χωριού του. Η εκτίμηση συνεπώς του Α. Λεβίδη για τον πληθυσμό του Ανδρονικίου —320 οικογένειες— πιθανότατα προέρχεται από κάποιον με άμεση γνώση της κατάστασης. Εξάλλου, και ο ίδιος ο Λεβίδης είχε ζήσει για οχτώ χρόνια στο Ανδρονίκιο εργαζόμενος ως δάσκαλος²⁵. Ακόμη και αν θεωρηθούν τα 5 άτομα

22. Ο υπολογισμός έγινε με βάση το υπόδειγμα α' βαθμού, σύμφωνα με τη μέθοδο των ελάχιστων τετραγώνων. Η προσπάθεια να «επαληθευθούν» τα αποτελέσματα βρίσκοντας τις θεωρητικές τιμές γεννήσεων για τα έτη 1815 και 1834/5 (με βάση την ίδια μέθοδο και υπόδειγμα) και κατόπιν υπολογίζοντας τον πληθυσμό του έτους 1866 με βάση και το μέσο όρο γεννήσεων της περιόδου 1860-1870, έδωσε παραπλήσιες τιμές. Προτιμήθηκε το πρωτοβάθμιο υπόδειγμα παρόλο που στηρίζεται μόνο σε δύο πληθυσμιακές τιμές και δεν μπορεί να ελεγχθεί το επίπεδο της στατιστικής σημαντικότητάς του, γιατί η καμπύλη του βρίσκεται πάνω στη φάση της ακμής. Υπόδειγμα άλλου βαθμού, που θα ελάμβανε υπόψη και άλλα αριθμητικά δεδομένα μετά το 1856, ενείχε μεγαλύτερους κινδύνους για λανθασμένα αποτελέσματα καθώς οι τιμές που έχουμε για τον αριθμό των Ανδρονικιωτών στο β' μισό του 19ου αιώνα είναι στην πλειονότητά τους πλασματικές. Περιττό να προσθέσω πως από τη στιγμή που οι υπολογισμοί αγνοούν πλήθος παραγόντων αναγκάων για ανάλογες μετρήσεις, έχουν ενδεικτικό μόνο χαρακτήρα και πολύ απέχουν από το να εμφανίζονται ως τεκμηριωμένα συμπεράσματα.

23. *Ξενοφάνης*, Σύγγραμμα περιοδικόν του Συλλόγου των Μικρασιατών «Ανατολή», τ. Β', Αθήνα 1905, σ. 230-233.

24. Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 62.

25. Α. Λεβίδης, *Πραγματεία περί πολιτισμού*, Ζιντζίντερέ 1899, σ.χ. 216. Πρόκειται για το δακτυλογραφημένο κείμενο του χειρογράφου Γ', που είναι κατατεθειμένο στο Κ.Μ.Σ

ως μέγιστος δυνατός αριθμός των μελών μιας οικογένειας, οι κάτοικοι δεν ξεπερνούν τους 1600²⁶. Όσο για τη στατιστική του Ξενοφάνη, είναι γνωστό πως καταρτίσθηκε και διενεργήθηκε με πρωτοβουλία του ίδιου του Συλλόγου Μικρασιατών «Ανατολή». Ποιές ήταν όμως κάθε φορά οι πηγές του και κυρίως ποιά λογική ακολούθησε για την εκτίμηση των στοιχείων που συγκέντρωνε, δεν είναι γνωστό. Ο ίδιος ο Σύλλογος φαίνεται να έχει γνώση των ατελειών της. Στην εισαγωγή, που προηγείται της δημοσίευσης του πρώτου πίνακα, σημειώνεται: «Επειδή δέ πιθανόν ν' απαντώνσιν ανακρίβειαι εν τη στατιστική παρακαλούμεν θερμώς τους εκασταχού φίλους του Συλλόγου όπως υποδείξωσιν ημίν ταύτας προς διόρθωσιν. Ο Σύλλογος μεγίστην θα οφείλει προς αυτοίς χάριν»²⁷.

Το Ανδρονίκιο περνά στα χρόνια που έπονται, από την πληθυσμιακή πτώση στη φάση της ερήμωσης. Το 1912 έχει 176 οικογένειες, ενώ ο αριθμός των κατοίκων που δίνεται από μια άλλη πηγή για την ίδια εποχή είναι 560²⁸. Δέκα χρόνια αργότερα, κατά την Ανταλλαγή (1924), στο χωριό υπήρχαν 53 οικογένειες με 145 άτομα.

Στο Ανδρονίκιο κυρίαρχο στοιχείο ήταν το χριστιανικό, υπήρχαν ωστόσο και μουσουλμανικές οικογένειες²⁹. Ο ρόλος των μουσουλμάνων κατοίκων είναι περιθωριακός τόσο πληθυσμιακά όσο και οικονομικά, και δε διαφέρει από αυτόν που είχαν σε άλλα χριστιανικά χωριά. Οι περισσότεροι ασχολούνταν με την καλλιέργεια των μικρών σε έκταση χωραφιών που ανήκαν σε Ανδρονικιώτες χριστιανούς. Στους Τούρκους δίνονταν ο σπόρος και αυτοί με τη σειρά τους ήταν υποχρεωμένοι να παραδώσουν τη μισή παραγωγή. Στον 19ο αιώνα, η οικονομία του Ανδρονικίου στηριζόταν κυρίως στη μετανάστευση των χριστιανών. Η αγροτική παραγωγή του χωριού απέβλεπε μόνο στην κάλυψη των τοπικών αναγκών. Αριθμητικά, οι μουσουλμανικές οικογένειες στα χρόνια της ακμής του χωριού ανέρχονταν σε 25. Οι μισές σχεδόν από αυτές κατοικούν στη

26. Δεν υπάρχουν συγκεκριμένες ενδείξεις για το μέγεθος της οικογένειας στην περιοχή της Καππαδοκίας: θα πρέπει πάντως για μια τόσο προχωρημένη περίοδο να ήταν μικρότερο από αυτό που θεώρησα ως μέγιστο δυνατό. Με βάση δυο αρκετά αξιόπιστες πηγές, τον Μωϋσιάδη που αναφέρει, για το 1912, 176 οικογένειες και το Οικουμενικό Πατριαρχείο (βλ. σημ. 28), που για την ίδια περίοδο σημειώνει 560 άτομα, προκύπτει ως μέσος όρος μελών μιας ανδρονικιώτικης οικογένειας τα 3,1 άτομα. Στην Ελλάδα, η απογραφή του 1861 (σελ. κ') έδειξε ως μέσο όρο τα 4,4 άτομα.

27. Ξενοφάνης, ό.π., σ. 45. Για τη σύνταξη της στατιστικής βλ. επίσης Π. Οικονόμου, «Τα δημοσιεύματα του "Ξενοφάνη"», *Δελτίο Κ.Μ.Σ.* 1 (1977), σ. 171.

28. Patriarcat Oecuménique, *Atrocités Kémalistes*, Κωνσταντινούπολη 1922, σ. 224 (τα στοιχεία αφορούν την περίοδο πριν το 1914). Η πληροφορία βρίσκεται στο Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 62.

29. Η πλειονότητα του πληθυσμού στα 1500 και 1522 ήταν επίσης χριστιανική: Bel-diceanu-Steinherr, «La géographie...», ό.π.

συνοικία Κωσταντιλί, ενώ τέσσερις από τις εννέα συνοικίες παρουσιάζονται τότε αμιγώς χριστιανικές. Η πληθυσμιακή τους εξέλιξη ωστόσο είναι αντιστρόφως ανάλογη αυτής των χριστιανικών. Κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, όταν οι χριστιανοί Ανδρονικιώτες όχι μόνο είχαν συρρικνωθεί αριθμητικά αλλά εγκατέλειπαν το χωριό μεταφέροντας τις οικογένειές τους στις νέες πατρίδες τους, τουρκικές οικογένειες έρχονται να εγκατασταθούν μόνιμα. Στην επόμενη εικοσαετία ο αριθμός τους είχε ανέλθει σε 56 οικογένειες διασκορπισμένες σε όλες τις συνοικίες, χωρίς πάντως να μεταβληθεί η οικονομική τους λειτουργία³⁰.

Δ. Κινητικότητα του πληθυσμού

Το ζήτημα της κινητικότητας του πληθυσμού, στο βαθμό που αφορά κυρίως την εγκατάσταση από άλλα μέρη στο Ανδρονίκιο, μπορεί να απαντηθεί με βάση τις βαφτίσεις και τους αρραβώνες που καταγράφονται στον κώδικα του Ανδρονικίου. Βέβαια το είδος της πηγής δεν επιτρέπει συνολικά συμπεράσματα ούτε την ακριβή χρονολόγηση των πληθυσμιακών διακινήσεων, αφήνει όμως να διαγραφεί ο βαθμός και το είδος των σχέσεών του με τα κοντινά και μακρινά χωριά, ακόμη και με τις μεγάλες πόλεις. Ο Πίνακας Β δείχνει τον τόπο προέλευσης μαζί με τη χρονολογία που εμφανίζεται για πρώτη φορά ο συγκεκριμένος τόπος, το συνολικό αριθμό διαφορετικών ατόμων που κατάγονταν από εκεί και, όπου μπορεί να διαπιστωθεί, την ακριβή σχέση αυτών των ατόμων με το Ανδρονίκιο.

Το σύνολο των 149 ατόμων σε χρονική διάρκεια 56 χρόνων, ο αριθμός των οποίων είναι ομοιόμορφα κατανεμημένος ανά έτος, ιδίως από το 1852 και εξής, αφορά ένα πολύ μικρό τμήμα του πληθυσμού του Ανδρονικίου. Οι μισές σχεδόν περιοχές, με εξαίρεση την Καισάρεια που είναι πόλη, αφορούν χωριά πολύ κοντά στο Ανδρονίκιο (Ταλάς, Κερμίρ, Ζιντζίντερέ, Στέφανα, Ιντζέ Σου, Αγιρνάς, Ταυλοσουν, Σαρμουσακλί, Άγιος Κωνσταντίνος και Μόλος) από τα οποία εξάλλου προέρχεται και το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού με διαφορετική καταγωγή (104 άτομα). Ο συνηθέστερος λόγος για την εμφάνισή τους είναι οι επιγαμίες. Οι λίγοι κάτοικοι που κατάγονται από μακρινά χωριά (Φάρασα, Ουρούμ Καβάκ, Τένεγι, Ουσάκ, Σουβερμέζ) και το Νεβσεχίρ είναι κι αυτοί στην πλειονότητά τους γαμπροί σε ανδρονικιώτικες οικογένειες³¹.

30. Οι πληροφορίες που αφορούν τον αριθμό των μουσουλμανικών οικογενειών προέρχονται από τον αναλυτικό πίνακα που είχε καταρτίσει ο Μωυσιάδης, ο οποίος περιλαμβάνει και την κατανομή τους ανά συνοικία.

31. Σύμφωνα με τους Σαραντίδη, ό.π., σ. 122 και Π. Καρολίδη, *Γλωσσάριον συγκριτικών Ελληνοκαππαδοκικών λέξεων*, Σμύρνη 1889, σ. 36, ο σχετικά μεγαλύτερος αριθμός που παρατηρείται στην περίπτωση των Φαράσων οφείλεται στον έντονο «εκπατρισμό» των κατοίκων του, κυρίως προς το Ανδρονίκιο, Ζιντζίντερέ, Σινασό και Ουρκιούπ. Το φαινόμενο

ΠΙΝΑΚΑΣ Β

Τόποι προέλευσης των ξένων κατοίκων του Ανδρονικίου

Τόπος καταγωγής	Πρώτη μνεία	Αριθ. ατόμων	Αριθ. επαγγ/ών	Επιγραφές
Σμύρνη	1839	4		1 γαμπρός Ανδρ/κιώτη
Ταλάς	1839	22	3	8 γαμπροί Ανδρ/κιωτών
Φάρασα	1839	13	3	3 γαμπροί Ανδρ/κιωτών
Κερμίρ	1840	18	4	8 γαμπροί Ανδρ/κιωτών
Καισάρεια ¹	1840	26	5	9 γαμπροί Ανδρ/κιωτών
Αίγυπτος	1842	3		
Μάνισα (Μαγνησία)	1843	1		
Κωνσταντινούπολη	1844	4		1 γαμπρός Ανδρ/κιώτη
Ζιντζίντερέ	1846	17	1	12 γαμπροί Ανδρ/κιωτών
Σαμσουντά	1848	2		2 νύφες Ανδρ/κιωτών
Στέφανα	1849	8		1 νύφη Ανδρ/κιώτη
Ουρούμ Καβάκ	1855	2		1 γαμπρός Ανδρ/κιώτη
Σεβάστεια	1858	1		
Μόσχα	1859	1		
Γκιουμούς Χανέ	1867	1		
Νεβσεγίρ	1867	1		
Ιντζέ Σου	1869	1		γαμπρός Ανδρ/κιώτη
Αγιονάς	1870	1	1	γαμπρός Ανδρ/κιώτη
Ελλάς ²	1871	2		γαμπροί Ανδρ/κιωτών
Ταυλοσούν	1873	6	3	1 γαμπρός Ανδρ/κιώτη
Ντένεγι	1873	1		γαμπρός Ανδρ/κιώτη
Σινώπη	1875	1		γαμπρός Ανδρ/κιώτη
Σαρμουσακλί	1876	5	1	1 γαμπρός Ανδρ/κιώτη
Σουβερμέζ (Φλογητά)	1876	1	1	γαμπρός Ανδρ/κιώτη
Ουσάκ	1877	2	2	1 γαμπρός Ανδρ/κιώτη
Πάφρα	1879	1		γαμπρός Ανδρ/κιώτη
Άγιος Κωνσταντίνος	1881	2		1 γαμπρός Ανδρ/κιώτη
Τζανκίρ	1883	1		
Μόλος	1885	2		1 γαμπρός Ανδρ/κιώτη
Άδανα	1894	1	1	γαμπρός Ανδρ/κιώτη
Σύνολο		149	25	

1. Στους καταγόμενους από την Καισάρεια έχουν συμπεριληφθεί και όσοι προσδιορίζονται με τον όρο «σεερλή». Ο Τσαλίκιογλου, ό.π., σ. 81, διευκρινίζει σχετικά: «...και οι επικαλούμενοι “σεερλή” πολίται, ήτοι οι Καισαρειώται (κάτοικοι της πόλεως Καισαρείας)». Πράγματι, δύο άτομα που εμφανίζονται στον κώδικα του Ανδρινικίου σημειώνονται άλλοτε ως «καϊσεριλί» και άλλοτε ως «σεερλή».

2. Ο Μυστακίδης γράφοντας στα 1892, σημειώνει πως στο Ανδρονίκιο υπήρχαν οχτώ άνδρες ξένης υπηκοότητας: 5 Έλληνες, 2 Βούλγαροι και ένας Ρώσος. Ο πρώτος Έλληνας εμφανίζεται στον κώδικα του Ανδρινικίου αρκετά νωρίς, στα 1871. Αναφέρεται ως «Έλληνας Πανουργιάς Κωνσταντινίδης, γαμπρός του Γιώργου Κανόγλου». Στα 1871 γεννήθηκε ο γιός του Ευθύμιος, άρα η σχέση του με το χωριό πρέπει να τοποθετηθεί πιο νωρίς. Ωστόσο, για τους υπόλοιπους δε θα πρέπει να θεωρηθεί πως η υπηκοότητά τους αναφέρεται και σε διαφορετική εθνικότητα. Πιθανότερο φαίνεται πως πρόκειται για Ανδρινικιώτες που απέκτησαν την υπηκοότητα της χώρας στην οποία εμπορεύονταν. Αυτό προδίδει άλλωστε και το όνομα του Ρώσου, ο οποίος καταγράφεται στον κώδικα του Ανδρινικίου (Μοσκόφ Γιάννης).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εμφάνιση στον πίνακα πόλεων, μεγάλων εμπορικών κέντρων στον οθωμανικό χώρο, αλλά και της Αιγύπτου και πόλεων άλλων χωρών (π.χ. Μόσχα). Το μεταναστευτικό ρεύμα από τα καππαδοκικά χωριά προς αυτές τις πόλεις και οι επακόλουθες οικονομικές-κοινωνικές σχέσεις που δημιουργούνται με τον εκεί πληθυσμό μπορούν να δώσουν μιαν απάντηση. Για οκτώ περιπτώσεις είναι γνωστό πως αφορούν επιγαμίες, που σημαίνει πως Ανδρονικιώτες οι οποίοι είχαν μεταναστεύσει είτε επέλεξαν από εκεί τον γαμπρό τους, ο οποίος τελικά εγκαταστάθηκε στο χωριό ή πήρε στο δικό του τόπο τη σύζυγό του, είτε επέλεξαν τη σύζυγό τους από το μέρος που είχαν μεταναστεύσει.

Ας σημειωθεί τέλος, πως τα Άδανα, που άρχισαν να αποκτούν ιδιαίτερο βάρος ως τόπος μετανάστευσης στα τέλη του αιώνα, εμφανίζονται στον πίνακα στα 1894. Οι επιγαμίες πολύ πιθανό να υπονοούν και οικονομικές σχέσεις, καθώς οι γαμήλιες στρατηγικές υπακούουν σε αυτήν τη λογική. Η παρατήρηση δεν αφορά μόνο όσους κατάγονται από τις μεγάλες πόλεις, αλλά και όσους προέρχονται από τα κοντινά χωριά. Ένα μέρος άλλωστε αυτών που προέρχονταν από την περιοχή γύρω από το Ανδρονίκιο έρχονταν με το επάγγελμά τους να καλύψουν καταναλωτικές ανάγκες του χωριού (βλ. επίσης Πίνακα Δ).

Οστόσο η ενδογαμία, όσον αφορά την πρακτική του Ανδρονικίου, είναι κυρίαρχη τάση καθ' όλη τη διάρκεια της εποχής που εξετάζεται και αγκαλιάζει το σύνολο του πληθυσμού ακόμη κι όσους έχουν μεταναστεύσει. Λίγες είναι οι περιπτώσεις που «επιτρέπονται» εξωτερικές «εισροές» και, όταν αυτές συμβαίνουν, η επιλογή γίνεται από την κοντινή περιφέρεια.

Σε οποιαδήποτε περίπτωση πάντως, είτε η εκλογή συζύγου περιορίζεται στο ίδιο περιβάλλον, είτε αφορά μια ευρύτερη περιοχή, δε μπορεί να αποσυνδεθεί από τις οικονομικές και κοινωνικές επιλογές των οικογενειών. Κάποτε, η διαπλοκή αυτών των σχέσεων εμφανίζεται τόσο σύνθετη που, μολονότι η πρώτη εντύπωση είναι ότι πρόκειται για ενδογαμία, στην πραγματικότητα η διαδρομή είναι πολύ μακρύτερη. Τέτοια ήταν, για παράδειγμα, η προσωπική ιστορία της Ουρανίας Ζαχαριάδου³². Ο πατέρας της, Ιω. Τζουρουκτζόγλου, ήταν

των μαζικών μεταναστεύσεων παρατηρείται στα χωριά Φάρασα και Μόλος. Στο πρώτο έχει αρχίσει σχετικά νωρίς, από τη δεκαετία του 1850, και ίσως σχετίζεται με τη λειτουργία των εκεί μεταλλείων. Οι κάτοικοι του Μόλου διασκορπίζονται στο τέλος του αιώνα σε άλλα χωριά. Στο Ανδρονίκιο εγκαταστάθηκαν δυο-τρεις άνδρες, οι οποίοι δημιούργησαν στο χωριό οικογένειες, γνωστές ως Μόλολοι.

32. Η Ουρανία Ζαχαριάδου γεννήθηκε στα 1874. Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 57, «Βιογραφίες Ανδρονικιωτών Πληροφοριοδοτών». Επίσης, στον κώδικα Ανδρονικίου όπου καταγράφεται η γέννησή της: «1874, 26 Δεκεμβρίου. Γεννήθηκε η Ουρανία του Ιωάννη, ο οποίος ήταν γιός του αγά Χατζή Χαράλαμπου Τζουρουκτζόγλου. Στις 6 Ιανουαρίου τη βάπτισε η Ελισάβετ, σύζυγος του Χατζή Νικόλα Τζουρουκτζόγλου».

πλούσιος έμπορος στη Σμύρνη· η κοινωνική θέση της πατρικής της οικογένειας γίνεται σαφέστερη και από τον τιμητικό τίτλο του αγά που φέρει ο παππούς της, Χατζή Χαράλαμπος Τζουρουκτζόγλου. Στη Σμύρνη εμπορεύονταν επίσης ο πεθερός και ο σύζυγός της Μουράτ Ζαχαριάδης (Ζαχαρίογλου), «μοναχογιός, πολύ πλούσιος». Πολύ πιθανό, η σύνδεση των δύο οικογενειών —και δε φαίνεται αυτό να αποτελεί την εξαίρεση για το Ανδρονίκιο— δεν οφείλεται αποκλειστικά στην κοινή τους καταγωγή αλλά κυρίως στον κοινό χώρο των οικονομικών τους δραστηριοτήτων.

Πιο εμφανής είναι η περίπτωση του μπεζιρτζή (παραγωγός λινελαίου) από το Σουβερμέζ που παντρεύτηκε στο Ανδρονίκιο την κόρη ενός ντόπιου μπεζιρτζή (βλ. Πίνακα Δ). Τέλος, μόνο μέσα στα πλαίσια της κοινωνικής και οικονομικής λειτουργίας των γαμήλιων επιλογών ερμηνεύεται η εμφάνιση στο χωριό τριών γιατρών ανάμεσα στα 1891-1893. Οι δύο από αυτούς, ο Αβραμάκης Οικονομίδης και ο Ιάκωβος Αντωνιάδης, είχαν παντρευτεί τις κόρες των πλουσιότερων Ανδρονικιωτών του τέλους του αιώνα, του Μιχαλάκη Γιαγμούρογλου (Ομηρόλη) και του Σαράφογλου. Ας σημειωθεί πως η Συνασός, που την ίδια περίοδο κάθε άλλο παρά γνώριζε την παρακμή, δεν είχε γιατρό πριν το 1890³³.

Ε. Μετανάστευση

Η αγροτική παραγωγή των χωριών που βρίσκονται στην περιοχή του Αργαίου, δεν είχε πάντοτε τον περιθωριακό χαρακτήρα που εμφανίζει στον 19ο αιώνα. Είναι γνωστό πως κατά την τελευταία δεκαετία του 15ου αιώνα οι γαίες στην περιφέρεια της Καισάρειας ήταν σε μεγάλη έκταση καλλιεργημένες, ενώ η πεδιάδα της που βρίσκεται ανάμεσα στην πόλη και τον Αργαίο, είχε ήδη καταληφθεί από πολυάριθμα χωριά· η καλλιέργεια σιτηρών αποτελούσε την κύρια ασχολία τους³⁴. Η παραγωγή που περίσσευε μετά την εκπλήρωση των φορολογικών υποχρεώσεων και την κάλυψη των αναγκών των γεωργών, κατευθύνονταν προς την τοπική αγορά. Κι αυτό, όχι μόνο γιατί το ύψος της δεν ήταν τόσο σημαντικό για να σταλεί στην πρωτεύουσα —τον μεγάλο καταναλωτή σιτηρών— αλλά κυρίως εξαιτίας του υψηλού κόστους μεταφοράς μέχρι την Κωνσταντινούπολη. Το τοπικό εμπόριο, που καθόριζε και τη σχέση πόλης-ύπαιθρου, περιελάμβανε την εισαγωγή αγροτικών προϊόντων από την ύπαιθρο στην πόλη και την κάλυψη των βιοτεχνικών αναγκών της υπαίθρου με προϊόντα που παράγονταν στη δεύτερη. Όμως η αναπαραγωγή των παραπάνω οικονομικών σχέ-

33. Σαραντίδης, ό.π., σ. 57.

34. Για την αγροτική οικονομία της περιοχής κατά τον 16ο αιώνα: Jennings, ό.π., σ. 160, 163-164, 180, 188, 200-201, 205-206, 208, 212, 216· R. C. Jennings, «Kaisariyya», *The Encyclopaedia of Islam*², τ. IV, σ. 843-845. Επίσης Suraiya Faruqi, *Men of modest substance*, Καίμπριτζ 1987, σ. 43, 62.

σεων στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο, ήταν δυνατή κάτω από ορισμένες μόνο συνθήκες.

Οι περιορισμένες δυνατότητες αγροτικής παραγωγής φάνηκαν κατά τον 16ο αιώνα, όταν η «μάλλον ασυνήθιστη ηρεμία» που επικράτησε εκείνη την εποχή στην περιοχή του Αργαίου, προκάλεσε ένα έντονο μεταναστευτικό ρεύμα, με κατεύθυνση τόσο τις πόλεις όσο και τα χωριά. Ο 16ος αιώνας χαρακτηρίζεται από μια αύξηση του πληθυσμού σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο· στην οθωμανική Ανατολή δε, οι ρυθμοί της ήταν μεγαλύτεροι και από αυτούς της Μεσογείου³⁵. Για την Ανατολή, εκτός από την εγκατάσταση μεγάλου αριθμού νομάδων, δεν είναι γνωστό το σημείο εκκίνησης των μαζικών μεταναστεύσεων. Όμως εδώ σημασία έχουν οι συνέπειές τους: ενώ η πληθυσμιακή αύξηση ανάμεσα στα 1500-1584 στην Καισάρεια και στα γύρω χωριά ανήλθε σε 255% και 239% αντίστοιχα, η παραγωγή των σιτηρών δε μπόρεσε να παρακολουθήσει αυτούς τους ρυθμούς· αντίθετα, έμεινε καθηλωμένη σε όλη τη διάρκεια του αιώνα στα επίπεδα του 1490. Η προσπάθεια να μετριασθούν οι συνέπειες της αδυναμίας επέκτασης της παραγωγής σιτηρών με την επέκταση της καλλιέργειας των αμπελιών και οπωρώνων είχε σχετικά θετικά αποτελέσματα για τα χωριά, αλλά όχι και για μια πόλη του μεγέθους της Καισάρειας. Εκεί, η ετήσια κατά κεφαλή κατανάλωση σιτηρών σημείωσε πτώση κατά 72%. Αλλά και από τα χωριά, μόνο όσα παρουσίασαν τους χαμηλότερους ρυθμούς πληθυσμιακής ανάπτυξης (π.χ. Ζιντζίντερέ) μπόρεσαν να εξασφαλίσουν στους κατοίκους τους ένα ικανοποιητικό βιοτικό επίπεδο. Ο υπερπληθυσμός, από τη μια ανέκοψε τον όποιο προσανατολισμό των χωριών στην εμπορευματική παραγωγή —εκτός από τη διοχέτευση σιτηρών στις αγορές της πόλης, τα φορολογικά κατάρτιχα αναφέρουν την ύπαρξη στα χωριά υδρομύλων και ελαιοτριβείων (για λινέλαιο)— από την άλλη, διόγκωσε τον αριθμό των ατόμων που όφειλαν να πληρώνουν ως φόρο καλλιέργειας τον *caba* (επιβάλλονταν στους έγγαμους ραγιάδες που δεν είχαν γη να καλλιεργήσουν). Αυτό έγινε σε βάρος όσων πλήρωναν *cift*, καλλιεργώντας ανάλογης έκτασης γη, και *bennak* (επιβάλλονταν στους έγγαμους ραγιάδες που καλλιεργούσαν γη έκτασης μικρότερης από μισό *cift*). Η «λύση» έρχεται βίαια με την επανάσταση των Djalali στα 1590-1620³⁶. Πρόκειται για ένοπλες άτακτες δυνάμεις τις οποίες αποτελούσαν μισθοφορικά στρα-

35. Ö. L. Barkan, «La "Méditerranée" de Fernand Braudel vue d'Istanbul», *Annales* 9 (1954), σ. 191-195 και H. Inalcik, «Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings» στο H. Inalcik, *Studies in Ottoman Social and Economic History*, Variorum Reprints 1985, σ. 73-82.

36. H. Inalcik, «Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700» στο Inalcik, *Studies...*, ό.π., σ. 283-337. Βλ. επίσης W. J. Griswold, «Djalali», *The Encyclopaedia of Islam*², Supplement fasc. 3-4, σ. 238-239· Faruqi, *Men...*, ό.π., σ. 43-44, 58.

τιωτικά σώματα, η ύπαρξη των οποίων οφείλονταν στην αλλαγή της πολεμικής τεχνικής, αλλά και άνεργοι πλάνητες αγρότες. Ο αριθμός των τελευταίων εξαιτίας της οικονομικής κρίσης συνεχώς αυξάνονταν, με αποτέλεσμα να λυμαινούνται την Ανατολή και να προκαλούν την ερήμωση των αγροτικών περιοχών και τη σημαντική μείωση του πληθυσμού ακόμη και στις πόλεις. Στη μακρά διάρκεια αυτές οι εξελίξεις στην Ανατολή συντέλεσαν στην οπισθοχώρηση της αγροτικής οικονομίας και ενέτειναν κατά τον 17ο αιώνα το φαινόμενο της κινητικότητας της αγροτικής κοινωνίας.

Δεν προκαλεί λοιπόν κατάπληξη το γεγονός, ότι σε περιόδους πληθυσμιακής αύξησης, όταν ασφαλώς και οι συνθήκες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εμφανίστηκαν ευνοϊκές, η μετανάστευση αποτέλεσε για τους κατοίκους των χωριών του Αργαίου τη μόνη οικονομική διέξοδο. Η εμφάνιση του φαινομένου τοποθετείται από τους Ανδρονικιώτες πρόσφυγες στα τέλη του 18ου με αρχές του 19ου αιώνα³⁷. Ορισμένοι αναφέρουν πως στην τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα υπήρχαν ακόμη χριστιανοί γεωργοί, περίπου 50-60 οικογένειες. Στα επόμενα χρόνια, η ενασχόληση των ίδιων των χριστιανών με την αγροτική παραγωγή θα ατονήσει ενώ, όπως φαίνεται από τον Πίνακα Δ, εμπορευματικό χαρακτήρα θα διατηρήσει μόνο η παραγωγή λίνου³⁸. Στα 1834/5 πάντως, η κατάσταση είναι πλέον διαμορφωμένη και ο μισός ανδρικός πληθυσμός του Ανδρονικίου βρίσκεται σε άλλες πόλεις: με βάση την απογραφή αυτού του έτους το 49% των ανδρών ήταν ξενιτεμένοι. Το ποσοστό αποκτά ακόμη μεγαλύτερο βάρος καθώς από το υπόλοιπο 51% που παρέμενε στο Ανδρονίκιο, μόλις το 17% αντιπροσωπεύει τον ενεργό πληθυσμό, ενώ στο 34% περιλαμβάνονται τα αρσενικά παιδιά και οι ηλικιωμένοι που δεν μετείχαν πλέον στην παραγωγική διαδικασία. Στα επόμενα χρόνια η μετανάστευση εμφάνισε μεγαλύτερη ένταση, ώστε «στο χωριό δε μένανε καθόλου άνδρες»³⁹.

Η απουσία του ανδρικού πληθυσμού καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου φαίνεται και από τον κώδικα του Ανδρονικίου: στο σύνολο των 3090 βαφτίσεων μόνο στις 294 εμφανίζονται άνδρες ως ανάδοχοι, αλλά και αυτοί τις περισσότερες φορές είναι μικρά αγόρια.

Η μετανάστευση ήταν γενικό φαινόμενο που περιελάμβανε το σύνολο των αρσενικών μελών μιας οικογένειας. Πολύ χαρακτηριστική είναι η φράση από ένα παιδικό νανούρισμα του Ζιντζίντερέ: «...Το αγόρι μου θα κοιμηθή, θα με-

37. Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 61, κεφ.: Οικονομία.

38. Στην έκθεση του Henry Suter (1848) για το εμπόριο της Καισάρειας, αναφέρεται πως παρόλο που η καλλιέργεια λίνου είναι πολύ μικρή, τελευταία η ζήτηση από την Ευρώπη έχει ενισχύσει την καλλιέργειά του: Ch. Issawi, *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Σικάγο 1980, σ. 130.

39. Από τις αναμνήσεις της Ευανθίας Σκεντέρουγλου για τα τέλη του 19ου-αρχές 20ού αιώνα: Κ.Μ.Σ., ό.π.

γαλώση, θα ξενητεύση, και θα κερδίση λεφτά. Νάνι, μωρό μου, νάνι»⁴⁰. Ελάχιστες ήταν οι περιπτώσεις που ξέφευγαν από αυτήν την πορεία, συνήθως τα μικρότερα αγόρια πολυμελών οικογενειών, τα οποία αναλάμβαναν τη διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας στο χωριό και επιφορτίζονταν με τη φροντίδα των γονιών τους.

Σε μικρή ηλικία στέλνονταν ως μαθητευόμενοι εκεί όπου ήδη βρίσκονταν ο πατέρας ή κάποιος άλλος συγγενής τους για να παραμείνουν μέχρι να φτάσουν σε ηλικία γάμου. Το όριο ηλικίας φαίνεται να είναι αρκετά χαμηλό, καθώς στην απογραφή του 1834/5 ένας 11χρονος, δώδεκα 12χρονοι και πέντε 13χρονοι έχουν ήδη μεταναστεύσει και θεωρούνται υποκείμενοι στην κρατική φορολογία. Τέσσερις μάλιστα από αυτούς φορολογικά ανήκουν στη μέση κατηγορία. Στην απογραφή, αναφέρεται και 8χρονο παιδί που ακολούθησε τον γονέα του στην ξενιτιά.

Σύμφωνα με τις αυστηρές ενδογαμικές επιταγές, επέστρεφαν στο χωριό περίπου 18 ετών για την εκλογή της νύφης, για να ξαναφύγουν αμέσως μετά. «Ο ξενιτεμένος έφτανε να γνωρίσει μεγάλο πια το παιδί του» όπως μαρτυρεί ο Σ. Αποστολίδης. Η μόνιμη επανεγκατάσταση στο Ανδρονίκιο γίνονταν γύρω στο 50ό έτος της ηλικίας τους, αν και υπάρχουν περιπτώσεις που παρέτειναν ακόμη περισσότερο την παραμονή τους. Εισοδηματίες στο εξής, απολάμβαναν τα κέρδη που αποκτήθηκαν στην ξενιτιά. Στο ενδιαμέσο χρονικό διάστημα επισκέπτονταν τις οικογένειές τους και έμεναν μαζί τους μερικούς μήνες, ενώ τις εργασίες τους αναλάμβαναν οι συνεργάτες τους. Η μορφή των εργασιών τους είχε συνεταιρικό χαρακτήρα.

Οι οικονομικές αλλαγές που σημειώνονται στον οθωμανικό χώρο προκαλούν έντονη πληθυσμιακή κινητικότητα με ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο μεταναστευτικό χάρτη. Στον Πίνακα Γ περιέχεται κατάλογος των πόλεων που δέχονταν Ανδρονικιώτες μετανάστες, σε δυο διαφορετικές χρονικές περιόδους. Η στήλη του 1834/5 σχηματίστηκε με βάση τις πληροφορίες που δίνει η απογραφή. Η δεύτερη, που είναι αντιγραφή από το βιβλίο του Ιωσήφ Μωϋσιάδη, αφορά την καμπή του αιώνα και έχει τίτλο: «Πίναξ εμφανίων κατά προσέγγισιν τον αριθμόν των εν ταις διαφόροις κοινότησι του εξωτερικού εγκατασταθισών οικογενειών εξ Ανδρονικίου». Μολονότι ο πίνακας του Μωϋσιάδη δεν έχει συνταχθεί με τη λεπτομέρεια μιας απογραφής και χρειάζεται επιφυλακτικότητα απέναντι στα αριθμητικά στοιχεία, ωστόσο είναι πολύ διαφωτιστικός όσον αφορά την ανάπτυξη νέων γεωγραφικών περιοχών ως κέντρων υποδοχής ανδρονικιώτικου πληθυσμού. Έχει ιδιαίτερη αξία καθώς οι πληροφορητές του Κ.Μ.Σ. αναφέρουν μόνο τις σημαντικότερες πόλεις: Σμύρνη, Πάφρα, Άδανα,

40. Εμμ. Τσαλίκολου, *Οι εν διασπορά Καππαδόκες. Βίος και δραστηριότητα αυτών*, Αθήνα 1954, σ. 87 (ανέκδοτο χειρόγραφο κατατεθειμένο στο Κ.Μ.Σ., αρ. 58).

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ

Τόποι που δέχονται Ανδρονικιώτες μετανάστες

1834/5			1912		
Τόπος	Αριθ. ανδρών	%	Τόπος	Αριθ. οικογεν.	%
Μερζεφούντα	35	5.7	Σμύρνη	86 ¹	20.3
Σαμσουντα	53	8.7	Βαϊνδίρι	36	8.5
Κωνσταντινούπολη	140	23.1	Αϊδίνι	7	1.6
Vezir Köprü	41	6.7	Ναζιλλί	4	0.9
Σμύρνη	160	26.4	Ödemish	9	2.1
Ταρσός	1	0.1	Πίλκε ²	3	0.7
Τσανίκ	9	1.4	Δεμίρτζα	2	0.4
Κασαμπά	3	0.4	Κασαμπά	7	1.6
Φερτέκ	3	0.4	Ουσάκ	6	1.4
Κασταμονή	12	1.9	Πέρματα	3	0.7
Πάφρα	16	2.6	Κωνσταντινούπολη	27	6.3
Προύσα	2	0.3	Σαμσουντα	95	22.4
Τοκάτ	7	1.1	Αλατζάμ	14	3.3
Νιγδη	6	0.9	Άδανα	35	8.2
Αμάσεια	6	0.9	Μερσίνα	3	0.7
Αίγυπτος	3	0.4	Ταρσός	2	0.4
Καισάρεια	1	0.1	Ζήλη	4	0.9
Άδανα	1	0.1	Αμάσεια	2	0.4
Ντένεγι	1	0.1	Μερζεφούντα	9	2.1
Ζίλε	2	0.3	Τόσια	2	0.4
Σινώπη	2	0.3	Αλεξάνδρεια	10	2.3
Bereketli Maden	100	16.5	Κάιρο	9	2.1
Μποζούκ	1	0.3	Κύπρος	3	0.7
Νεβσεχίρ	1	0.3	Αθήνα	2	0.4
Σύνολο	606	100	Μασσαλία	1	0.2
			Μυτιλήνη	1	0.2
			Αμερική	1	0.2
			Κεϊβέ	2	0.4
			Κεμλέικ	1	0.2
			Φαϊούμ	7	1.6
			Καβάλλα	1	0.2
			Λονδίνο	1	0.2
			Σε άλλα μέρη	28	6.6
			Σύνολο	423 ³	100

1. Ο Ισαάκ Καραμάνογλου για την περίοδο μετά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα υπολογίζει πως στη Σμύρνη και τη Σαμσουντα κατοικούσαν από 120 ανδρονικιώτικες οικογένειες, ενώ στο Βαϊνδίρι 60. (Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 61, κεφ. ΣΤ').

2. Ίσως πρόκειται για το Birgi, που βρίσκεται κοντά στο Βαϊνδίρι.

3. Στο χειρόγραφο αναφέρονται ως σύνολο 420 οικογένειες, αριθμός που όμως δεν ανταποκρίνεται στο άθροισμά τους.

Κωνσταντινούπολη, Σαμσούντα, Μερσίνα, Βαϊνδίρι και Αλεξάνδρεια⁴¹. Όμως, επειδή ο συντάκτης του αντλεί τα στοιχεία από την πραγματικότητα μιας άλλης εποχής, όπου τη μετανάστευση ακολουθούσε η μόνιμη εγκατάσταση, τα αριθμητικά δεδομένα αντιπροσωπεύουν πλέον οικογένειες και όχι άτομα, δυσχεραίνοντας τη δυνατότητα συγκρίσεων με τον πίνακα του 1834/5· στα αριθμητικά στοιχεία του τελευταίου, συνήθως περιλαμβάνονται περισσότερα από ένα μέλη μιας οικογένειας. Παρόλα αυτά μπορούν να γίνουν αντιληπτές οι μεταβολές που υφίστανται μέσα στο χρόνο ως προς τη σημασία τους οι διάφορες πόλεις.

Κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα οι Ανδρονικιώτες κατευθύνονται σε τέσσερις κυρίως γεωγραφικές περιφέρειες. Τα δύο μεγαλύτερα εμπορικά κέντρα, η Σμύρνη και η Κωνσταντινούπολη, δέχονται τον περισσότερο πληθυσμό από κάθε άλλη πόλη. Η κοντινή στο Ανδρονίκιο περιοχή είχε ακόμη τη δυνατότητα να απορροφά ένα συμπαγές τμήμα του μεταναστεύοντος πληθυσμού, ουσιαστικά χάρη στα μεταλλεία του Bereketli Maden⁴². Από τα 107 άτομα—17% επί του συνόλου— τα 100 εργάζονται στα μεταλλεία και μόνο 7 βρίσκονται στις γύρω πόλεις και χωριά (Νίγδη, Ντένεγι, Νέβσεχίρ, Καισάρεια). Ωστόσο, η περιοχή που φαίνεται να αποτελεί ισχυρό πόλο έλξης χωρίς να περιορίζεται μόνο σε ένα κέντρο, είναι ο Πόντος και γενικά η Βορειοδυτική Μικρά Ασία. Οι πόλεις Σαμσούντα με την ευρύτερη περιοχή της (Τσανίκ), Μερζεφούντα, Vezir Köprüi, Κασταμονή, Πάφρα, Τοκάτη, Αμάσεια και Ζήλε δέχονται στα 1834/5, 183 άτομα, δηλαδή το 30,1% των μεταναστών του Ανδρονικίου. Το αντίστοιχο ποσοστό για τη Σμύρνη (Σμύρνη και Κασαμπά) είναι 26,8% και 23,1% για την Κωνσταντινούπολη.

Η πλειονότητα των Ανδρονικιωτών μεταναστών, με εξαίρεση τους εργαζόμενους στα μεταλλεία, ασχολούνταν κυρίως με εμπορικές δραστηριότητες. Η ανάπτυξη της καλλιέργειας του καπνού στις πεδιάδες γύρω από τη Σαμσούντα και στις κοντινές περιοχές της Πάφρας⁴³, από τις γονιμότερες του Πόντου, στο Αλατζάμ και στο σαντζάκι της Σινώπης προκάλεσαν ένα ρεύμα μετανάστευσης

41. Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 61, κεφ. ΣΤ'.

42. Επρόκειτο για μεταλλεία αργυρούχου θειικού μολύβδου: Π. Μ. Κοντογιάννης, *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1921, σ. 182, 420. Δεν είναι γνωστό πότε σταμάτησαν να λειτουργούν. Ο ταξιδιωτικός οδηγός Murray's Hand-Book, *Asia Minor, Transcaucasia, Persia e.t.c.*, (*Handbook for travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia etc.*), που εκδόθηκε στο Λονδίνο στα 1895 αναφέρει πως δεν λειτουργούν πλέον. Πιθανόν αυτό να έγινε λίγα χρόνια μετά το 1834/5 καθώς κανένας Ανδρονικιώτης πληροφορητής δε θυμάται να αναφέρει το Bereketli Maden στους τόπους ξενιτιάς. Αναφορά στο συγκεκριμένο μεταλλείο υπάρχει στο βιβλίο του Issawi, *ό.π.*, σ. 284: περιλαμβάνεται στην έκθεση του G. Pauliny στα 1837, για τα μεταλλεία της Μικράς Ασίας και την ετήσια παραγωγή τους.

43. Σύμφωνα με τον Κοντογιάννη, *ό.π.*, σ. 82-83, «ο περίφημος καπνός της Πάφρας είναι περιζήτητος κυρίως στις ευρωπαϊκές αγορές του Αμβούργου, Μασσαλίας, Λονδίνου και Αλεξάνδρειας».

χριστιανικού και αρμενικού πληθυσμού από την Καισάρεια και το Καραμάν. Ασχολούνταν με το εμπόριο όχι μόνο του κύριου προϊόντος αλλά και των δημητριακών. Οι περιοχές της Αμάσειας και της Μερζεφούντας παρήγαγαν μεγάλες ποσότητες και καλής ποιότητας σιτάρι, που προωθούνταν για εξαγωγή στη Σαμσούντα, ενώ σιτοπαραγωγικές ήταν και του Αλατζάμ και της Σινώπης. Γενικότερα, «οι εξαγωγές αγροτικών προϊόντων από την Τραπεζούντα και σε κάποια έκταση από τη Σαμσούντα, αυξήθηκαν στη διάρκεια της περιόδου 1840-1873 κατά την οποία σημειώθηκε επέκταση της παραγωγής»⁴⁴.

Για ορισμένες ανδρονικιώτικες οικογένειες είναι γνωστό πως από παλιά είχαν κατευθυνθεί στην περιοχή του Πόντου και είχαν πλουτίσει από το εμπόριο καπνού: α) η οικογένεια του Ιω. Ομουρλόγλου είχε ξενιτευθεί στην Πάφρα ήδη στα 1779 και φύτευε καπνό· β) οι Αρζόγλου είχαν κι αυτοί εγκατασταθεί στην Πάφρα για τον ίδιο λόγο. Φαίνεται πως επρόκειτο για πρώιμη εγκατάσταση, αφού ο γιός τους Θεόδωρος γεννήθηκε εκεί, γύρω στα 1858-1860. Ο Θ. Αρζόγλου ασχολήθηκε με το μεγάλης έκτασης εμπόριο στη Σαμσούντα. Η οικονομική και κοινωνική δύναμη που απέκτησε του χάρισε τον τιμητικό τίτλο του εφέντη, ενώ εκλέχθηκε και βουλευτής του Τσανίκ στην τουρκική βουλή (1914-1918)⁴⁵. γ) στη Σαμσούντα βρίσκεται και ο Πολυχρόνης Ομουρλόγλου, κάτοχος σεβαστής κτηματικής περιουσίας και μεγαλοκαπνέμπορος, τα βήματα του οποίου ακολούθησε και ο γιος του Γιάγκος⁴⁶.

Μια άλλη οικογένεια είναι γνωστό πως ασχολήθηκε με το εμπόριο σαπουνιού. Ο Ανδρέας Παλαντζόγλου αναφέρει ότι ο παππούς του, ο οποίος γεννήθηκε στη δεκαετία του 1840, είχε ιδρύσει εργοστάσιο σαπουνιού στην Αντιόχεια και με καραβάνια που ακολουθούσαν το δρόμο Καισάρειας-Μερζεφούντας-Σαμσούντας, το εμπορεύονταν στην τελευταία. Ο πατέρας και οι θείοι του Α. Παλαντζόγλου, αποφάσισαν στη συνέχεια να επεκτείνουν τις εργασίες τους στο εμπόριο υφασμάτων ανοίγοντας καταστήματα στις πόλεις Μερζεφούντα, Σαμσούντα και Τσορούμ, χωρίς όμως να εγκαταλείψουν την πρώτη εταιρεία, η οποία λειτουργούσε ακόμη στο τέλος του αιώνα. Ο ίδιος ο Α. Παλαντζόγλου, φεύγοντας από το Ανδρονίκιο στα 1903 σε ηλικία 13 ετών πηγαίνει στη Σαμσούντα για να ασχοληθεί με το εμπόριο σαπουνιού⁴⁷.

Η αποκλειστική ενασχόληση με την εμπορία ενός μόνο αγροτικού προϊόντος —κυρίως του καπνού— πιθανόν αφορά μόνο όσους ασχολούνταν με το με-

44. S. Pamuk, «Commodity production for world-markets and relations of production in Ottoman agriculture, 1840-1913» στο H. Islamoglu-Inan (εκδ.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Καίμπριτζ 1987, σ. 198.

45. Τσαλίκιογλου, ό.π., σ. 187.

46. στο ίδιο, σ. 190.

47. K.M.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 61, κεφ. ΣΤ'. Ο Ισαάκ Καραμάνογλου προσθέτει πως η οικογένεια Παλαντζόγλου είχε αποκτήσει και δεύτερο εργοστάσιο στη Σαμσούντα.

γάλης κλίμακας εμπόριο, οι οποίοι συνήθως είναι παράλληλα και γαιοκτήμονες. Στα 1858 δημοσιεύεται ο οθωμανικός κώδικας γαιοκτησίας, χάρη στον οποίο γενικεύεται η ιδιωτική κτήση της γης και αναγνωρίζεται η μετατροπή κρατικών γαιών (miri) σε γαίες πλήρους ιδιοκτησίας (mülk)⁴⁸. Στην πραγματικότητα βέβαια, επρόκειτο για την κωδικοποίηση μιας ήδη διαμορφωμένης κατάστασης στις επαρχίες της Αυτοκρατορίας. Ο κώδικας εισήγαγε, επίσης, την εφαρμογή φορολογικών ατελειών με προοπτική την ενίσχυση ορισμένων καλλιεργειών, όπως του βαμβακιού, του καπνού και της μουριάς. Με την εισαγωγή του κώδικα αλλά και με τις τροποποιήσεις που ακολούθησαν στη συνέχεια, οι οποίες κινούνται στο ίδιο πνεύμα, δόθηκε η δυνατότητα σε όσους μπορούσαν να επενδύσουν και στη γη.

Στο εμπόριο καπνού επενδύουν έμποροι με διάφορες ενασχολήσεις, καθόλου υποδεέστερες από οικονομική άποψη, αλλά και απλοί επαγγελματίες: οι Ανδρονικιώτες Σουκιούρογλου και ο Πολυχρόνης Ομουρλόγλου ήταν καταρχήν ιδιοκτήτες μεγάλων καταστημάτων στη Σαμσούντα, με εμπορικές σχέσεις που έφταναν μέχρι τη Ρωσία⁴⁹. Παράλληλα είχαν μεγάλη κτηματική περιουσία και ασχολούνταν με το καπνεμπόριο. Αλλά και μικροεπαγγελματίες με λιγότερες οικονομικές δυνατότητες συνήθιζαν να αγοράζουν καπνά και να κερδοσκοπούν, όταν οι τιμές το επέτρεπαν. Σε μεγαλύτερη ακτίνα κινούνταν ένας ικανός αριθμός «συμπατριωτών», που δούλευαν ως υπάλληλοι στους μεγαλοκαπνέμπορους —πωλητές, λογιστές, αλληλογράφοι, εμπειρογνώμονες.

Η εγκατάσταση διαφορετικών ατόμων της ίδιας οικογένειας σε περισσότερες από μία πόλεις της Αυτοκρατορίας πιθανόν σημαίνει πως οι εταιρείες τους είχαν δημιουργήσει ένα τέτοιο πλέγμα εμπορικών σχέσεων, που δεν περιορίζονταν μόνο σε ένα κέντρο αλλά επεκτείνονταν σε μικρότερη ή μεγαλύτερη ακτίνα. Παρόλο που η πιο κοινή πρακτική, όπως ειπώθηκε, ήταν τα νεότερα μέλη να μεταναστεύουν εκεί που βρίσκονταν ο πατέρας ή κάποιοι συγγενής τους, δεν ήταν ασυνήθιστο και το φαινόμενο που μόλις αναφέρθηκε. Στην απογραφή του 1834/5 σημειώνονται αρκετές τέτοιες περιπτώσεις. Σύμφωνα με τα σχήματα που υπάρχουν, μέλη της ίδιας οικογένειας βρίσκονταν σε διαφορετικές πόλεις του Πόντου ή στον Πόντο και τη Σμύρνη, κυρίως δε στον Πόντο και την Κωνσταντινούπολη.

Η παρουσία των Καππαδοκών στην Κωνσταντινούπολη χρονολογείται από πολύ νωρίς, όταν στα 1468-1474 ο Μεχμέτ Β' μετέφερε στην πρωτεύουσα πληθυσμούς και από την περιοχή του Αργαίου, με σκοπό την πληθυσμιακή της αναζωογόνηση⁵⁰. Ο Evliya Celebi απαριθμώντας τις συντεχνίες τους κατά τον

48. Lewis, ό.π., σ. 118.

49. Τσαλίκιογλου, ό.π., σ. 190.

50. H. Inalcik, «Istanbul», *The Encyclopaedia of Islam*³, τ. IV, σ. 238-242.

17ο αιώνα (1638), σημειώνει πως κυριαρχούσαν σε αυτήν των μπεζιρτζήδων (παραγωγοί λινέλαιου). Πολλοί χριστιανοί από την Καισάρεια και τη Νίγηδ ήταν έμποροι παστών ψαριών, ενώ οι Καισαριώτες Αρμένιοι στην πλειονότητά τους ήταν εργάτες υπονόμων, ιδιαίτερα απαραίτητοι στις πολιορκίες (lagimci)⁵¹. Η επαγγελματική απασχόληση των Καππαδοκών στην πρωτεύουσα κατά το 1862 καταγράφεται από τον Α. Γ. Πασπάτη: στις Ανατολικές συντεχνίες που περιλαμβάνουν άτομα μέσα από τη Μικρά Ασία, ανήκουν αυτές των ελαιωπωλών, θυροποιών, καπήλων, κονιατών, κωπηλατών, παλαιογράφων, παντοπωλών, στρωματοποιών και χαλκέων⁵². Ο Πασπάτης δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην πρώτη. Υπήρχαν έξω από την πόλη ελαιοτριβεία και εγκαταστάσεις για την παραγωγή λινέλαιου και σησαμέλαιου, ενώ όποια επιχείρηση αφορούσε ελαιώδη και στεάτινα προϊόντα (παντοπωλεία, σαπουνοποιεία, κηροπωλεία) βρίσκονταν στα χέρια μεταναστών από την Ανατολή. Ο χαρακτήρας τους ήταν τοπικιστικός, σε αυτές εργάζονταν άτομα που κατά κανόνα προέρχονταν από την ίδια περιοχή. Η κατηγοριοποίηση του Πασπάτη πρέπει να αποκρύπτει έναν ικανό αριθμό μεγαλειπτέρων που βρίσκονταν έξω από τις συντεχνίες. Έτσι μπορεί να ερμηνευθεί ο μεγαλύτερος αριθμός ατόμων, εγκατεστημένων στην Κωνσταντινούπολη, που ανήκουν φορολογικά στην ανώτερη κατηγορία. Σύμφωνα με την απογραφή του 1834/5 η Κωνσταντινούπολη, η δεύτερη πόλη μετά τη Σμύρνη από άποψη υποδοχής ανδρονικιώτικου πληθυσμού, έχει τους περισσότερους εύπορους Ανδρονικιώτες. Στην πρωτεύουσα βρίσκονται 40 άτομα που ανήκουν στην ανώτερη κατηγορία, ενώ για τη Σμύρνη ο αριθμός μειώνεται στους 27⁵³.

Η περίοδος από το πρώτο μισό του 19ου αιώνα και κυρίως από το 1840 ως τις αρχές της δεκαετίας του 1870 αποτέλεσε περίοδο ανόδου όχι μόνο της παγκόσμιας οικονομίας αλλά και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στο βαθμό που ορισμένοι τομείς της είχαν συνδεθεί με την ευρωπαϊκή οικονομία. Στο διάστημα αυτό παρατηρείται επέκταση των αγροτικών εξαγωγών και αύξηση των τιμών των αγροτικών προϊόντων που εξάγονται στην Ευρώπη, η οποία θα λή-

51. Jennings, *ό.π.*, σ. 239-240.

52. Α. Γ. Πασπάτης, *Υπόμνημα περί του Γραικικού Νοσοκομείου των Επτά Πύργων*, Αθήνα 1862, σ. 144, 267, 270.

53. Από το σύνολο των 606 μεταναστών Ανδρονικιωτών οι 108 ανήκουν στην ανώτερη κατηγορία (17,8%), οι 474 στη μέση (78,2%) και μόνο 24, κυρίως άτομα μικρής ηλικίας, στην κατώτερη (3,9%). Ο αριθμός των 108 ατόμων κατανέμεται ως εξής: Κωνσταντινούπολη 40, Σμύρνη 27, Bereketli Maden 14, Σαμσούντα 12, Κασταμονή 5, Vezir Köprü 4, από 2 άτομα στις Τοιάτη, Νίγηδ, Ζήλη, Κασαμπά και από 1 στις Μερζεφούντα και Αμάσεια. Τα ποσοστά διαφοροποιούνται όταν πρόκειται για τον ενεργό πληθυσμό που ζει μόνιμα στο Ανδρονίκιο: το 11,8% (25 άτομα στα 211) ανήκει στην ανώτερη, το 48,8% (103 άτομα) στη μέση, ενώ το ποσοστό αυξάνεται πάρα πολύ υπέρ της κατώτερης, φτάνοντας στο 39,3% (83 άτομα).

ξει και για την Οθωμανική Αυτοκρατορία με το τέλος της παγκόσμιας οικονομικής ανόδου. Ανάλογης βαρύτητας επέκταση των εξαγωγών δε θα σημειωθεί παρά στα τέλη του 19ου όταν η παγκόσμια οικονομία μπαίνει σε νέα φάση. Ο Κριμαϊκός πόλεμος (1853-1856) και ιδίως ο αμερικανικός εμφύλιος (1861-1865) ενίσχυσαν και αύξησαν σε αξιοσημείωτο βαθμό τη ζήτηση πρωταρχικής σημασίας προϊόντων, επιταχύνοντας παράλληλα τις διαδικασίες στην κατεύθυνση της εμπορευματοποίησης. Όμως, από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 και κυρίως από την έναρξη της περιόδου της Μεγάλης Ύφεσης (1873), οι θετικές συνέπειες που αναφέρθηκαν αρχίζουν να υποχωρούν. Το έτος 1873-1874 ήταν καταστροφικό για την κεντρική Ανατολή, λόγω της μεγάλης σιτοδείας ενώ, δυο χρόνια αργότερα, η επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης θα αναγκάσει το κράτος να κηρύξει χρεοκωπία (1875)⁵⁴.

Τα χρόνια της ακμής του Ανδρονικίου ταυτίζονται με το διάστημα 1840-1870 και ίσως συνδέονται με τις εξελίξεις που σημειώθηκαν παραπάνω. Η εμφανής μείωση των γεννήσεων από το 1874 και μετά —για τα έτη 1872-73 τα στοιχεία δεν είναι πλήρη (βλ. Πίνακα Α)— δεν πρέπει να είναι τυχαία αλλά αντίθετα φαίνεται να σχετίζεται με τις επιπτώσεις των οικονομικών αλλαγών στον εμπορεύσιμο ανδρονικιώτικο πληθυσμό. Εκτός από την πληθυσμιακή εξέλιξη, η οικοδομική ανάπτυξη μέσα στο Ανδρονίκιο αποτελεί μια άλλη ένδειξη της οικονομικής κατάστασης των κατοίκων του. Το φαινόμενο δεν αποτελεί ιδιαιτερότητα του Ανδρονικίου. Τη συγκεκριμένη περίοδο, παρατηρείται μια έξαρση στην ανέγερση οικιών και εκκλησιών και σε άλλα χωριά της Καππαδοκίας των οποίων η οικονομία ήταν παρόμοια με αυτή του Ανδρονικίου⁵⁵. Ακόμη και τα μικρότερα χωριά αποκτούν μεγάλες και εντυπωσιακές τρίκλιτες βασιλικές. Το Ανδρονίκιο πάντως ήταν από τα πρώτα που άρχισαν να οικοδομούν ή να επισκευάζουν την εκκλησία τους, πριν ακόμη δοθεί και τυπικά αυτή η δυνατότητα με το Khatt-i Sherif (1839). Στα 1835 η κοινότητα του Ανδρονικίου δηλώνει την οικονομική δυναμική της, ανεγείροντας την καινούργια εκκλησία της Αγίας Τριάδας στα θεμέλια της προηγούμενης, των Πρόβου, Τάραχου και Ανδρόνικου, το μέγεθος της οποίας είχε θεωρηθεί ανεπαρκές για τις ανάγκες των ενοριτών. Ο Ιωσήφ Μωυσιάδης ερμηνεύει την επιλογή αυτή λέγοντας πως «αισθάνθησαν την ανάγκην εκκλησίας ανταποκρινομένης εις την τότε θέσιν

54. Pamuk, *ό.π.*, σ. 195.

55. Στο Γκέλβερι, για παράδειγμα, «οι εύποροι Γκελβεριώτες αρχίζουν να κτίζουν τα πέτρινα, δίπατα αρχοντικά τους μετά το 1850»: *Καππαδοκία...*, *ό.π.*, σ. 85. Σχετικά με τις εκκλησίες, υπάρχει η πληροφορία του Α. Λεβίδη ότι «από το 1830 μέχρι το 1870 επισκευάζονται από ερείπιωτες σχεδόν, μονές και μικροί ναοί σε δεκαπέντε τουλάχιστο χωριά». Αναδημοσιεύεται από την Ι. Πετροπούλου, «Η πνευματική ζωή στην Καππαδοκία του 19ου αιώνα. Μια σκιαγράφηση», στον τόμο *Καππαδοκία...*, *ό.π.*, σ. 44.

των»⁵⁶. Από την περιγραφή της, τρίκλιτη, μεγάλης χωρητικότητας και με ξενώνα, διακοσμημένη με εικόνες σταλμένες από τη Ρωσία, με μαρμαρίνες κολώνες και ξυλόγλυπτο τέμπλο, φαίνεται πως δαπανήθηκε ένα αρκετά σημαντικό χρηματικό ποσό⁵⁷. Το κόστος της ανέγερσής της παρατίθεται αναλυτικά, πάλι από τον Μωϋσιάδη: ανήλθε γύρω στα 500.000 γρόσια από τα οποία τα 100.000 ανήκαν στο ταμείο της εκκλησίας, τα 15.000 προήλθαν από εκποίηση διαφόρων αντικειμένων, ενώ το υπόλοιπο ποσό αφορά δωρεές⁵⁸. Τρεις ήταν οι πλούσιοι Ανδρονικιώτες που με τις εισφορές τους πρωτοστάτησαν στο κτίσιμο της εκκλησίας: ο Κωνσταντίνος Καρολίδης, πατέρας του Παύλου Καρολίδη, που ασχολούνταν με το σιτεμπόριο, ο Ομουρλόγλου και ο Σωτηρλόγλου, σωστότερα Σατηρλόγλου.

Παράλληλα, οι Ανδρονικιώτες διέθεσαν ένα μέρος των κερδών τους για την ανέγερση καινούργιων κατοικιών. Η ευπορότερη μερίδα τους έκανε αισθητή στη μικρή κοινωνία του χωριού την οικονομική της υπεροχή, ανεγείροντας μεγάλα και επιβλητικά πέτρινα αρχοντικά. Κατά την κρίση του Ιωσήφ Μωϋσιάδη, «χιλιάδες λίρες, περιουσίες ολόκληρες διετέθησαν προς οικοδόμησιν οικιών». Τα περιγράφει ως «οικήματα διώροφα ή και τριώροφα ευπρεπή [...] μετά πολλών διαμερισμάτων, αλλά με ρυθμόν αχαρακτήριστον και ενί εκάστω ιδιάζοντα [...] κατάλληλα προς άνετον οίκησιν»⁵⁹. Έστω κι αν τα αρχοντικά δεν αφορούν το σύνολο αλλά ένα μέρος του ανδρονικιώτικου πληθυσμού, είναι γεγονός πως «αι περισσότεραι και σχετικώς λαμπρότεραι των οικιών εκτίστησαν από του 1840 μέχρι του 1875». Την οικοδομική έξαρση της συγκεκριμένης περιόδου επιβεβαιώνει και η συχνότητα εμφάνισης επαγγελματιών που σχετίζονται με την οικοδομική, και οι οποίοι αναφέρονται στον κώδικα του Ανδρονικίου (βλ. Πίνακα Δ). Θεωρώ πως οι επαγγελματίες αυτοί ασκούσαν το επάγγελμά τους τη χρονιά που αναφέρονται, καθώς οι περισσότεροι είναι γονείς, των οποίων τα παιδιά βαφτίζονται, ή σύζυγοι γυναικών αναδόχων.

Ο οικιστικός χώρος του Ανδρονικίου φαίνεται πως ανανεώθηκε στο σύ-

56. Μωϋσιάδης, *ό.π.*, σ. 46-49.

57. Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 59, κεφ. Η' και Γ. Τσουρουκτσής, *Αναμνήσεις από το Ανδρονίκιο*, Αθήνα 1964, σ. 87, ανέκδοτο χειρόγραφο κατατεθειμένο στο Κ.Μ.Σ., Καππαδοκία 17.

58. Κάποιες πληροφορίες για το ύψος των μισθών στο Ανδρονίκιο, που αναφέρονται όμως στο τέλος του αιώνα, δίνουν ένα μέτρο σύγκρισης για το κόστος της εκκλησίας. Ο ετήσιος μισθός του ιερέα ανέρχονταν σε 1.500 γρόσια ή 15 λίρες, οι οποίες κατά τον Γιάννη Τσουρουκτσή του εξασφάλιζαν μιαν άνετη ζωή. Η Μαρία Παλαντζόγλου θυμάται πως η πληρωμή για την ύφανση ενός χαλιού ήταν μία χρυσή λίρα —ή 100 γρόσια— που αντιστοιχούσε στα έξοδα ενός μήνα (Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 61, κεφ. ΣΤ').

59. Μωϋσιάδης, *ό.π.*, σ. 31-35. Ο Τσουρουκτσής, *ό.π.*, σ. 57, καταγράφει τα λόγια των παλαιότερων πως το σπίτι του Νουρλόγλου διέθετε 40 δωμάτια.

ΠΙΝΑΚΑΣ Δ

Κατάλογος βιοτεχνών / επαγγελματιών του Ανδρονικίου

Επάγγελμα	Αριθμός επαγγ/ών	Έτος εμφάνισης στον κώδικα	Καταγωγή	Παρατηρήσεις
Αρχιμάστορας	12	οι 11 μεταξύ 1840-64 ο ένας στα 1880		οι 3 ανήκουν στην ίδια οικογένεια
Τεχνίτης (ειδικευμένος)	18	1844-1870		οι 2 ανήκουν στην ίδια οικογένεια
Σοβατζής	7	οι 5 μεταξύ 1841-67 1 το 1877 και 1 το 1880		
Κατασκευαστής ξύλόπλοκων	1	1841		
Λιθοξόος/λιθοχτίστης	1	1858		
Ξυλουργός (λεπτουργός)	1	1894		
Χύτης μετάλλου	1	1841		
Λεβητοποιός	1	1843		
Κατασκευαστής χάλκινων δίσκων	1	1868		
Κουταλάς	2	1876-1878		
Γανωτής	1	1894	Καيسάρεια	γαμπρός Ανδρ/- κιώτη
Υποδηματοποιός (πεδιλοποιός)	12	1856-94 (ομοιό- μορφα)	1 από Ταλάς 1 από Ζιντζιντερέ 1 από Άδανα (1881, 1885, 1894)	2 ανήκουν στην ίδια οικογένεια
Υποδηματοποιός/ή και παλαιοράφος	1	1873	Κερμίρ	
Κατασκευαστής καλουπιών	1	1881		
Πωλητής μουσελίνας	4	1840-1853		
Κατασκ./πωλητής χονδρών μάλλινων υφασμ./ενδυμάτων	1	1849	Ταλάς	
Ράφτης/ράφτρα	7	οι 6 μεταξύ 1841-67 ο ένας στα 1885		2 είναι γυναίκες 2 ανήκουν στην ίδια οικογένεια
Ράφτης (μπαλωματής)	1	1862		
Γουναράς	1	1864		γιός κάλφα
Τιφτικτζή ¹	1	1875		

1. Τιφτίκ: πρόκειται για το μαλλί αγκορά της Άγκυρας.

Επάγγελμα	Αριθμός επαγγ/ών	Έτος εμφάνισης στον κώδικα	Καταγωγή	Παρατηρήσεις
Αργυραμοιβός	5	οι 4 μεταξύ 1841-49 ένας στα 1881	1 από Κερμίρ (1881)	3 ανήκουν στην ίδια οικογένεια
Χρυσόχος	6	οι 4 μεταξύ 1850-57 1 το 1877 και 1 το 1891	2 από το Ουσάκ (1877, 1891)	γαμπρός Ανδρ/- κιώτη ² (1891)
Ρολογάς	6	1843-1893 1 το 1890 και 1 το 1893		
Φούρναρης	8	οι 7 μεταξύ 1845-78 ένας στα 1895	2 από Καισάρεια (1867, 1878)	
Κουρέας	6	1852-1874		2 ανήκουν στην ίδια οικογένεια
Μάγειρας	1	1856		
Μπακάλης	5	1857-1894	1 από Φάρασα (1872)	
Χασάπης	4	1858-1869	1 από Καισάρεια (1867)	
Παραγωγός/έμπορος ελαίου, βουτύρου...	1	1864		
Φύλακας δημόσιου λουτρού	1	1865		
Ξενοδόχος ³	1	1880	Σαρμουσακλί	
Καφετζής	1	1894		
Παραγωγός λινέλαιου	4	1856-1876	1 από Καισάρεια 1 από Σούβερμέζ (1862, 1876)	γαμπρός Ανδρ/- κιώτη

2. Πρόκειται για τον Ανέστη Αγγελίδη, ο οποίος, σύμφωνα με την Ουρανία Ζαχαριάδου, ήταν φημισμένος χρυσόχος, γι' αυτό και δέχονταν πολλές παραγγελίες από άλλα χωριά. Με την Ανταλλαγή ήρθε στην Ελλάδα. (Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 61, κεφ. ΣΤ'). Επίσης η Ασβέστη αναφέρει και ένα χρυσόχο ανάμεσα στους τεχνίτες του Ανδρονικίου που ήρθαν το 1924 στην Ελλάδα. Ασβέστη, ό.π., σ. 81. Πάντως, στον κώδικα γεννήσεων/βαφτίσεων δεν αναφέρεται ως Αγγελίδης αλλά ως «ουσακλί κουγιουμτζού Ανέστης».

3. Η Ελισάβετ Παπάζογλου, γεννημένη στα 1900, θυμάται πως παλιά στην πλατεία του χωριού υπήρχε χάνι. (Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 59, κεφ. Η').

Επάγγελμα	Αριθμός επαγγ/ών	Έτος εμφάνισης στον κώδικα	Καταγωγή	Παρατηρήσεις
Λικνιστής καπνού/ κατασκ. τσιγάρων	2	1874-1877		
Κατοπτροπώλης	1	1859		
Διανομέας νερού/ επισκευαστής οχητών	5	οι 4 μεταξύ 1839-63 ένας στα 1873		
Ταχυδρόμος	3	1863-1878		
Δημόσιος κήρυκας	2	1873-1878		
Χωροφύλακας	1	1875		
Τυμπανιστής	1	1841		
Αυλητής	1	1868		
Ζωγράφος ⁴	1	1851		
Διερμηνέας ⁵	3	1841-1853		γαμπρός Ανδρ/- κιώτη (1853)
Παπάς ⁶	10	1839-1895		
Μαίικ ⁷	20	1840-1895	Κερμίρ (1864)	
Γιατρός ⁸	6	1867-1893 2 στα 1867, 1870 1 στα 1885 οι 3 μεταξύ 1891-93	Αγινάς (1870) Κερμίρ (1891) Ταβλοσούν (1894)	γαμπρός Ανδρ/- κιώτη

4. Το όνομα του ζωγράφου είναι Σταύρης Τηρή ογλού.

5. Ο ένας από τους τρεις διερμηνείς, ο Παύλης (1841), καταγράφεται και στην απογραφή του 1834/5 ως «fransiz tercüman, pasaportalı», δηλαδή «διερμηνέας γαλλικής γλώσσας, κάτοχος διαβατηρίου». Ο αδερφός του Ιορδάν, καταγράφεται επίσης ως διερμηνέας.

6. Οι 8 από τους 10 παπάδες είναι επικεφαλής ενοριών: παπα-Ησαΐας (1839-1858), παπα-Ιορδάν (1839-1874), παπα-Ιωάννης (1839-1864), παπα-Παΐσιος (1839-1891) παπα-Παύλος (1843-1876), παπα-Ευθύμιος (1844-1894), παπα-Ιωάννης (1860-1891) και παπα-Ιάκωβος (1877-1895). Στον κώδικα αναφέρονται επίσης ο παπα-Δημήτρης, τον οποίο βρίσκουμε στις πράξεις των αρραβώνων, και ο παπα-Θεόδωρος.

7. Ο μεγάλος αριθμός τους, που πρέπει να ανταποκρίνεται και στο σύνολό τους, οφείλεται στη συνήθεια να γίνονται οι μαιές ανάδοχοι των παιδιών, στη γέννηση των οποίων βοήθησαν.

8. α) χεκίμ Αβράμιος, γιος του παπα-Ιορδάν. Είναι ο Αβράμιος Κουζινόπουλος, ο οποίος στον κώδικα ποτέ δεν αναφέρεται ως Κουζινόπουλος. Καταγράφεται για πρώτη φορά στα 1855 ως ανάδοχος σε βάφτιση· β) Αγινασλί χεκίμ Μωϋσής· γ) χεκίμ Ποτοσάκης· δ) χεκίμ Αβραάμ από το Κερμίρ· ε) Δοκτώρ Οικονομίδης Αβραμάκης. Ήταν γαμπρός του εύπορου Ανδρονικιώτη Σαράφογλου, στον οποίο ανήκε ένα από τα τρία μεγαλύτερα και καλύτερα σπίτια του χωριού, το πιο μοντέρνο. Τσουρουκτσής, ό.π., σ. 57· στ) Δωκδέρ Ιάκωβος Αντωνιάδης από το Ταβλοσούν. Είχε παντρευτεί την κόρη του μεγαλοκαπνέμπορου Μιχαλάκη Γιαγμούρογλου (Ομηρόλη), Θεανώ.

Επάγγελμα	Αριθμός επαγγ/ών	Έτος εμφάνισης στον κώδικα	Καταγωγή	Παρατηρήσεις
Δάσκαλος/-λα ⁹	12	1848-1894 2 ανάδοχοι το 1857-58 2 στα 1871, 1876 οι 6 μεταξύ 1881-94	Φάρασα (1876) Ταβλοσούν (1893) Ταβλοσούν (1894)	
Καντηλανάπτης ή καντηλάφτης	5	οι 4 μεταξύ 1841-1861 ένας στα 1886		
Ψάλτης	5	1841-1882	Ταλάς (1882)	
Κεχαγιάς (επιστάτης)	3	1864-1876		
Κλητήρας χωριού	1	1877	Φάρασα	

9. Ως «παιδαγωγός» Αλέξης και όχι ως «διδάσκαλος» αναφέρεται ο ανάδοχος στα 1858. Επίσης σε δυο διαφορετικές περιπτώσεις, στα 1876 και 1894, εναλλάσσεται ο όρος αλληλοδιδάκτης με αυτόν του δασκάλου. Αμέσως παρακάτω δίνονται τα ονόματά τους: α) Ιωάννης διδάσκαλος, γιός του παπα-Ιορδάν. Πρόκειται για τον Φήμιο Αρνάκη, που ανήκει στην τοπική λογιόσύνη. Με την ιδότητα του δασκάλου παρουσιάζεται για πρώτη φορά στα 1848 ενώ έχει αναφερθεί στα 1844 και 1846, όταν βαφτίζονται δύο παιδιά του. Η μετονομασία του σε Φήμιος έγινε ανάμεσα στα 1848-1850, καθώς από τη βάφτιση του τέταρτου παιδιού του (1850) και εξής καταγράφεται ως Ιωάννης Φήμιος γιος του παπα-Ιορδάν. Η γέννησή του πρέπει να τοποθετηθεί γύρω στα 1824· β) δάσκαλος Σεραπέων (ή Σεραπιγιόν). Είναι ο Σεραπίων Ιωάννου. Στον κώδικα καταγράφεται πρώτη φορά και με την ιδιότητα του δασκάλου στα 1848, στη βάφτιση του πρώτου παιδιού του. Η μετονομασία του από Σεραφείμ σε Σεραπίων ήταν ήδη γνωστή στα 1848. Η Πετροπούλου στο άρθρο της «Ο εξελληνισμός-εξαρχαϊσμός των ονομάτων στην Καππαδοκία τον δέκατο ένατο αιώνα», *Δελτίο Κ.Μ.Σ.* 7 (1988-1989), σ. 170, θεωρεί πως τόσο ο Φήμιος όσο και ο Σεραπίων άλλαξαν τα ονόματά τους «πριν από το 1860». Τα στοιχεία του κώδικα του Ανδρονικίου μπορούν να τοποθετήσουν τις συγκεκριμένες μετονομασίες με μεγάλη χρονική ακρίβεια αρκετά νωρίτερα· γ) διδάσκαλος Πασκάλ (Σολουμάν ογλού·)· δ) παιδαγωγός Αλέξης· ε) διδάσκαλος Σταύρης Παλλήλογλου· στ) διδάσκαλος Ιωάννης Σισίμ ογλού· ζ) Αλληλοδιδάκτης Αναστάσιος γιος του φαரசαλί Χρυσόστομου. Ο τελευταίος πρέπει να είναι ο δάσκαλος της Συνασού στο διάστημα 1854-1860, τον οποίο αναφέρει ο Σαραντίδης (ό.π., σ. 46) ως Χρυσόστομο Φαρασιώτη, ανιψιό του Μητροπολίτη Καισάρειας· η) δάσκαλος Ιωάννης Αρζουμάν ογλού· θ) δασκάλισσα Ελένη· ι) δάσκαλος Μιχαλάκης γιός του Γεώργη Γιογούρτ ογλού· ια) Ταβλουσουλού δάσκαλος Βασίλειος Καραγιάνογλου και ιβ) Ταβλουσουλού δάσκαλος Αβραάμ Ναδάρ ογλού. Ο Γιάννης Τσουρουκτής απαριθμεί τους δασκάλους που ο ίδιος είχε όταν πήγαινε σχολείο, στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1900. Από αυτούς μόνο ένας αναφέρεται στον κώδικα, ο Βασ. Καραγιάνογλου. Ο Τσουρουκτής τον αναφέρει ως Βασίλειο Καραγιαννίδη. Οι υπόλοιποι είναι: Ιωάννης Οικονομίδης, Ιωάννης Ποιμενίδης, Παντελής Ποιμενίδης και Ιωσήφ Μωυσιάδης. Τσουρουκτής, *Αναμνήσεις...*, ό.π., σ. 65.

νολό του. «Κιοφτέν» —ονομασία που δίνουν οι Ανδρονικιώτες πρόσφυγες για τις υπόσκαφες στο βράχο κατοικίες, τις οποίες πλέον χρησιμοποιούσαν ως αποθήκες— αναφέρονται μόνο σε δύο συνοικίες του· στις υπόλοιπες τα σπίτια ήταν καινούργια. Η οικιστική ανάπτυξη θα συνεχισθεί και στα επόμενα χρόνια αλλά οι ρυθμοί της έχουν ανακοπεί. Το τέλος του αιώνα φέρνει και το οριστικό στάματμα στην οικοδόμηση. Λίγα χρόνια αργότερα, προβάλλεται μια εικόνα ερήμωσης και φθοράς: στα 1900 υπήρχαν 300 χριστιανικά σπίτια, το 1905 μειώθηκαν σε 255· στα 1912 κατοικούνταν 176 χριστιανικά και 56 τουρκικά, 109 ήταν εγκαταλειμμένα, ενώ 246 είχαν γκρεμισθεί εξαιτίας της εγκατάλειψης. Ο Μωυσιάδης με λύπη του διαπιστώνει πως «κατέστη το Ανδρονίκιον είδος τι λατομείου οπόθεν προμηθεύονται το οικοδομήσιμον υλικόν έτοιμον»⁶⁰.

Η ίδια παρατήρηση, όσον αφορά τη συχνότητα εμφάνισής τους, ισχύει και για εκείνα τα επαγγέλματα που καλύπτουν πρωταρχικές καταναλωτικές ανάγκες. Από τον Γιάννη Τσουρουκτσή μαθαίνουμε πως στα χρόνια της ακμής κάθε συνοικία είχε το δικό της φούρνο. Μάλιστα, στο βαθμό που το ίδιο το χωριό δεν μπορούσε να ανταπεξέλθει στις δικές του ανάγκες, έρχονται να καλύψουν το κενό επαγγελματίες από τη γύρω περιοχή· ένας χασάπης και τρεις φουρνάρηδες είναι Καισαριώτες (βλ. Πίνακα Δ).

Η πρώτη σημαντική μεταβολή στο μεταναστευτικό χάρτη πρέπει να σημειώθηκε μέσα στη δεκαετία του 1860, και φαίνεται να σχετίζεται με την ανάπτυξη της καλλιέργειας και της εμπορίας του βαμβακιού, αρχικά στην περιοχή της Σμύρνης και αργότερα στα Άδανα⁶¹. Καθώς οι συνέπειες του αμερικανικού εμφύλιου στην παγκόσμια αγορά, και ιδίως στην αγγλική υφαντουργία, έδειξαν πως η εξάρτηση αποκλειστικά και μόνο από μία αγορά μπορεί να αποβεί επικίνδυνη, η Οθωμανική Αυτοκρατορία άρχισε να αντιμετωπίζεται ως μελλοντική πηγή με ουσιώδη ρόλο στην εξαγωγή βαμβακιού. Ήδη από το 1858 το αγγλικό κεφάλαιο άρχισε να προωθεί την παραγωγή βαμβακιού με διάφορα μέσα, τα οποία εντάθηκαν κατά τα χρόνια του αμερικανικού εμφύλιου. Η μεγάλη ζήτηση του προϊόντος, οδήγησε στην ανάπτυξη νέων εκτάσεων βαμβακοκαλλιέργειας σε περιοχές που βρίσκονταν κοντά στη Σμύρνη, ενώ η σιδηροδρομική γραμμή Σμύρνης-Αϊδινίου, από το 1866, έφερε σε επαφή με τη Σμύρνη πολλές πόλεις που δεν επιχειρούσαν στο παρελθόν να στείλουν τα προϊόντα τους στην κύρια αγορά, λόγω του υψηλού κόστους μεταφοράς. Οι περιοχές Aydin, Nazilli και Bayindir στράφηκαν προς αυτήν την παραγωγή⁶². Έτσι, χάρη

60. Μωυσιάδης, ό.π., σ. 38, 46-49.

61. Βλ. κυρίως O. Kurmus «The cotton famine and its effects on the Ottoman Empire» στο *The Ottoman...*, ό.π., σ. 160-169.

62. Ο Kurmus δίνει ορισμένα στοιχεία για την επέκταση της καλλιέργειάς του: Στο Aydin το 1862 καλλιεργούνταν σε 4.500 στρέμματα, ενώ το 1863 δόθηκαν επιπλέον 13.000

στις νέες συνθήκες, η ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης αποτέλεσε για τους Ανδρονικιώτες μετανάστες, παράλληλα με τον Πόντο, το δεύτερο ισχυρό πόλο έλξης. Ενώ στα 1834/5 μόνο η Σμύρνη και ο Κασαμπά δέχονται Ανδρονικιώτες, στα 1874, σύμφωνα με τον κατάλογο συνδρομητών των *Καππαδοκικών* του Καρολίδη έχει ήδη προστεθεί το Aydin και το Bayindir⁶³. Παρόλο που στα τέλη του 1865, μετά τη σύναψη της συνθήκης ειρήνης στις Η.Π.Α., οι εξαιρετικές συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί έπαψαν να υπάρχουν και η τιμή του βαμβακιού γνώρισε μεγάλη πτώση, η ανάπτυξη της Δυτικής Μ. Ασίας είχε ήδη δρομολογηθεί. Ο μεγαλύτερος αριθμός ανδρονικιώτικων οικογενειών βρίσκεται πλέον στην περιοχή της Σμύρνης και του Aydin, που περιλαμβάνει τις πόλεις Bayindir, Nazilli, Ödemish, Demirci, Πίλκε (Birgi;), Κασαμπά και Ουσάκ. Το Ουσάκ αποτελούσε το κέντρο μιας εκτεταμένης περιφέρειας παραγωγής κριθαριού, σιταριού και βάμβακος. Ο Κασαμπά ήταν το κέντρο μιας άλλης περιοχής προσανατολισμένης στη βαμβακοκαλλιέργεια, ενώ το Ödemish βρίσκονταν κοντά στο Bayindir, του οποίου κύρια προϊόντα ήταν το βαμβάκι, το λάδι, ο καπνός και τα σταφύλια⁶⁴. Και οι τρεις αυτές πόλεις άλλωστε, βρίσκονταν πάνω στο σιδηροδρομικό δίκτυο⁶⁵.

Είναι σαφές, επομένως, η μεταναστευτική τάση προς τις πλέον ανεπτυγμένες και στραμμένες στην εμπορευματική παραγωγή περιοχές. Οι δυνατότητες που παρέχουν στον εισερχόμενο πληθυσμό δεν περιορίζονται αποκλειστικά στην εμπορία των αγροτικών τους προϊόντων· χάρη στην οικονομική τους ανάπτυξη και την επακόλουθη πληθυσμιακή τους αύξηση, έχει δημιουργηθεί ένα υπόβαθρο στήριξης και ανάδειξης μικροαστικών επαγγελματιών, προς τα οποία στρέφεται μάλλον η πλειονότητα των μεταναστών. Είναι γνωστό πως στην Κωνσταντινούπολη αρκετοί Ανδρονικιώτες ήταν ιδιοκτήτες ξενοδοχείων. Ξενοδοχείο είχε επίσης και ο πατέρας του Σίμου Αποστολίδη, αυτή τη φορά στα 'Αδανα' παράλληλα είχε αποκτήσει κτηματική περιουσία. Ο Γιώργης Χαστάογλου κατασκεύαζε στα 'Αδανα καθρέφτες. Κάποιοι άλλοι ασχολούνταν με το

και στο Bayindir από 1.050 στρέμματα με βαμβάκι το 1862, αυξήθηκαν σε 2.900 τον επόμενο χρόνο.

63. Π. Καρολίδης, *Καππαδοκικά ήτοι πραγματεία Ιστορική και Αρχαιολογική περί Καππαδοκίας*, Κωνσταντινούπολη 1874, σ. 357-358. Πολλά από τα ονόματα των συνδρομητών μολοντί δε φέρουν δίπλα τους την επεξήγηση «Ανδρονικεύς», όπως άλλα, θεώρησα ότι ανήκουν σε Ανδρονικιώτες καθώς μπόρεσαν να ταυτισθούν με ονόματα που περιέχονται στον κώδικα γεννήσεων/βαφτίσεων. Σε αυτήν την κατηγορία ανήκουν όσοι βρίσκονται στο Aydin και το Bayindir.

64. Murray's Hand-book, ό.π., σ. 82, 90, 129. Επίσης Κοντογιάννης, ό.π., σ. 283, 322-323.

65. Για την ανάπτυξη του σιδηροδρομικού δικτύου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. Berkes, ό.π., σ. 271-273.

λιανικό εμπόριο ή είχαν καταστήματα υφασμάτων⁶⁶. Η αρχή του αιώνα όμως, θα οδηγήσει και ορισμένους, εργάτες στα εργοστάσια της Σμύρνης και των Αδάνων.

Η περιοχή των Αδάνων, μαζί με την Ταρσό και τη Μερσίνα, δέχεται σημαντικό αριθμό Ανδρονικιωτών στα τέλη του 19ου αιώνα. Οι πρώτες προσπάθειες ανάπτυξής τους αρχίζουν κατά την περίοδο της Αιγυπτιακής κατοχής (1832/3-1840), εντάθηκαν όμως μετά το 1861, όταν άρχισαν τα αρδευτικά και αποξηραντικά έργα. Έτσι, από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 μπόρεσαν να δοθούν μεγάλες εκτάσεις για την παραγωγή βαμβακιού με προσανατολισμό τις εξαγωγές. Η παραγωγή λαδιού επίσης ήταν σημαντική για την οικονομία τους, καθώς στην περιοχή υπήρχαν μεγάλης έκτασης ελαιώνες και από νωρίς ιδρύθηκαν ελαιοτριβεία⁶⁷. Η μεγαλύτερη, όμως, ώθηση δόθηκε αμέσως μετά τη σιδηροδρομική ένωσή τους με το λιμάνι της Μερσίνας.

Οι μαρτυρίες σχετικά με το ρόλο των Ανδρονικιωτών στην οικονομική ζωή της Ν.Α. Μικράς Ασίας δεν ταυτίζονται. Ο Γιάννης Τσουρουκτσής σημειώνει πως οι συμπατριώτες του ασχολούνταν μόνο με το επιτόπιο εμπόριο ανάμεσα στα Άδανα και τα γύρω χωριά, ενώ το διαμετακομιστικό Κιλικίας-Καϊσάρειας διεξάγονταν από τους Τούρκους. Όμως ο Ισαάκ Καραμάνογλου (γεννημένος στα 1891), ο οποίος ανακατεύτηκε και ο ίδιος στο εμπόριο της Μερσίνας, υποστηρίζει πως οι Ανδρονικιώτες στα Άδανα «είχαν μεγάλους ελαιώνες και ελαιοτριβεία κι εμπορεύονταν το λάδι... έκαναν και εμπόριο βαμβακιού». Είναι γνωστό πως η οικογένεια Αποστολίδη, η οποία ήταν από τις πλουσιότερες του Ανδρονικίου στα τέλη του 19ου —είχε «δώσει» το όνομά της και σε μία συνοικία του χωριού, την Αποστόλ μαχαλλεσί—, είχε κτήματα στα Άδανα⁶⁸.

Οι δυνατότητες που προσέφερε η ανάπτυξη της περιοχής των Αδάνων μπορούν να επισημανθούν και στην περίπτωση του Κωνσταντίνου Καρολίδη. Σύμφωνα με μια πληροφορία, ο Κ. Καρολίδης, που είχε πλουτίσει από το σιτεμπόριο στη Σμύρνη, την εγκαταλείπει στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα για να εγκατασταθεί στη Μερσίνα, όπου και πέθανε⁶⁹. Η μετακίνηση του Κ. Καρολίδη δεν τοποθετείται χρονικά· ωστόσο, συνεκτιμώντας διάφορους παράγοντες, πιστεύω πως σχετίζεται με τις νέες συνθήκες που ευνόησαν κατά τη δε-

66. Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 57, «Βιογραφίες Ανδρονικιωτών Πληροφοριοδωτών»: Ουρανίας Ζαχαριάδου, Μαρίας Παλαντζόγλου. Επίσης φάκ., ό.π., ΚΠ 61, κεφ. ΣΤ'.

67. Fr. Taeschner, «Adana», *The Encyclopaedia of Islam*², τ. I, σ. 183.

68. Γιάννης Τσουρουκτσής, Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 61, κεφ. ΣΤ', Οικονομία: 4. Τόποι ξενιτιάς, και Ισαάκ Καραμάνογλου, ό.π., 5. Επαγγέλματα ξενιτεμένων. Οι δυο άλλες οικογένειες το όνομα των οποίων έφεραν συνοικίες του Ανδρονικίου, ήταν αυτή των Τ'σουρουκτζόγλου και των Ντονουάρογλου. Πρόκειται για ονομασίες που χρησιμοποιούσαν οι ίδιοι οι κάτοικοι και όχι για τις επίσημες που αναφέρονται στην απογραφή του 1834/5.

69. Τσαλίκιογλου, ό.π., σ. 219.

καετία του 1860 στη Σμύρνη την παραγωγή βαμβακιού, σε βαθμό που «άρχισαν να σπέρνουν αντί για σιτάρι βαμβάκι»⁷⁰, καθώς και με τη συνεχή μείωση των τιμών του σιταριού.

Η μετακίνηση των Ανδρονικιωτών προς τις πιο ανεπτυγμένες και στραμμένες στην εμπορευματική παραγωγή πόλεις, λειτούργησε σε βάρος της κοντινής στο Ανδρονίκιο περιοχής. Στον πίνακα του Μωϋσιάδη δεν περιέχεται καμιά από τις περιοχές που αναφέρονται στην απογραφή ή, και αν ακόμη αυτό συμβαίνει, δε μοιάζει να έχει ιδιαίτερο βάρος για να τις αναφέρει ξεχωριστά. Μετά το κλείσιμο των μεταλλείων του Bereketli Maden, το οποίο απορροφούσε ικανό αριθμό μεταναστών, ο προσανατολισμός έχει πια αλλάξει: παρόλο που κοντά υπήρχαν σε λειτουργία και άλλα μεταλλεία, όπως αυτό του Μπουλγάρ Μαντέν, οι Ανδρονικιώτες μετακινούνται προς άλλες κατευθύνσεις.

Τέλος, με την καμπή του αιώνα, αρχίζει και η μετανάστευση έξω από τα πλαίσια της Αυτοκρατορίας. Η Αίγυπτος, που δέχεται το μεγαλύτερο αριθμό, δεν εμφανίζεται τώρα για πρώτη φορά. Ήδη από το 1834/5 σημειώνονται τρία άτομα τα οποία έχουν μεταναστεύσει εκεί: η πλειονότητα όμως, θα πρέπει να άρχισε να εγκαθίσταται από τη δεκαετία του 1860 και εξής, όταν ο αμερικανικός εμφύλιος δημιούργησε εξαιρετικές συνθήκες και στην Αίγυπτο. Ιδιαίτερα στην Αλεξάνδρεια, οι Ανδρονικιώτες είχαν το επάγγελμα του *kiyici*, δηλαδή έκοβαν τον καπνό και έστριβαν τσιγάρο. Ανδρονικιώτες μεγαλοκαπνέμποροι της Αιγύπτου υπήρξαν οι Γιαγμούρογλου με γνωστότερο τον Μιχαλάκη Γιαγμούρογλου ή Ομηρόλη, τον «πλουσιώτερο Ανδρονικιώτη στα τέλη του 19ου αιώνα»⁷¹.

ΣΤ. Επαγγελματική κατανομή

Αναλυτικές πληροφορίες για το τμήμα εκείνο του ανδρονικιώτικου πληθυσμού που το αποτελούσαν επαγγελματίες και βιοτέχνες, οι οποίοι δεν ακολουθούσαν την πλειονότητα στην ξενιτιά αλλά παρέμεναν μόνιμα στο χωριό, δίνει ο κώδικας γεννήσεων/βαφτίσεων. Στον κώδικα δε μνημονεύονται άλλα επαγγέλματα παρά μόνο των μόνιμων κατοίκων, ως ένα επιπλέον χαρακτηριστικό που μπορεί να τους διακρίνει από το υπόλοιπο σύνολο και που ταυτόχρονα βρίσκεται στην άμεση αντίληψη της κοινωνικής ομάδας. Δυστυχώς, για την οικονομικά

70. Kurmus, ό.π., σ. 166.

71. Ο Τσουρουκτσής, *Αναμνήσεις...*, ό.π., σ. 57, αναφέρει για τον Μ. Γιαγμούρογλου, πως είχε ένα από τα καλύτερα και μεγαλύτερα σπίτια του χωριού με μπιλιάρδο και πιάνο, ενδείξεις ενός δυτικού τρόπου ζωής, ενώ η περιουσία του υπολογίζονταν σε 40.000 χρυσές λίρες. Ο Μυστακίδης, ό.π., σημειώνει, πως ο μοναδικός αμαξιτός δρόμος από την Καισάρεια και το Ταλάς προς το Ανδρονίκιο από τραχύς και δύσβατος έγινε προσιτός χάρη στη δωρεά του Μ. Γιαγμούρογλου (1891), η οποία δόθηκε για να στρωθεί ένα μέρος του, πλάτους 10 μέτρων και μήκους 5 χιλιομέτρων.

δυναμικότερη και ζωτικότερη μερίδα του, τους εμπορευόμενους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο κώδικας σιωπά υπονοώντας πως, με εξαίρεση τους επαγγελματίες που καταγράφονται, οι υπόλοιποι εμπορεύονταν σε κάποια πόλη. Ο Πίνακας Δ δίνει τον κατάλογο των επαγγελματιών του Ανδρονικίου, οι περισσότεροι από τους οποίους εξασκούσαν το επάγγελμά τους την περίοδο που αναφέρονται⁷². Η απαρίθμηση των επαγγελματιών, αν και αναφέρεται σε πραγματικές ασχολίες, δεν μπορεί να καλύψει το εύρος των δραστηριοτήτων. Η πηγή δεν ενδιαφέρεται να καταγράψει κάθε χρονική στιγμή το σύνολο των επαγγελματιών, αλλά μόνο όσους σχετίζονται κατά κάποιο τρόπο με τις πράξεις βαφτίσεων. Ωστόσο, επειδή οι καταγραφές αποτελούν μια πλήρη σειρά από το 1839-1895 χωρίς χρονολογικά χάσματα, πιστεύω πως ο κατάλογος αντιπροσωπεύει ένα μεγάλο τμήμα του ενεργού πληθυσμού του Ανδρονικίου ή τουλάχιστον δίνει μια αναλογική εικόνα των εξασκούμενων επαγγελμάτων.

Περισσότεροι από τα 3/4 των επαγγελματιών, στο σύνολο των 206, αναφέρονται μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1870. Η οικονομική άνθηση του Ανδρονικίου τη συγκεκριμένη περίοδο και η συνακόλουθη αύξηση των αναγκών, καταναλωτικών και άλλων, ευνόησε τις βιοτεχνικές-επαγγελματικές δραστηριότητες, σε κάποιο βαθμό μάλιστα προκάλεσε την είσοδο ξένου πληθυσμού. Δεν είναι τυχαίο που ο Ν. Σ. Ρίζος⁷³ αναφερόμενος το 1856 στα επαγγέλματα των Ανδρονικιωτών, σημειώνει: «... και τινές μεν εμπορεύονται εις Αμισόν (Σαμσούντα), Κωνσταντινούπολιν και Σμύρνην, οι πλείστοι δε είναι κτίσται και λεπτουργοί». Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για τα επαγγέλματα που αφορούν την ένδυση, τις χρηματικές και «υπαλληλικές» εργασίες.

Η οργάνωση της εργασίας δε βασίζεται αναγκαστικά στην οικογενειακή παράδοση, μολονότι υπάρχουν και οι περιπτώσεις όπου τα μέλη μιας οικογένειας ασκούν το ίδιο επάγγελμα. Μεγαλύτερη συγκέντρωση εντοπίζεται στους σαράφηδες: οι 3 ανήκουν στην οικογένεια Βασίλογλου, η οποία πιθανόν να είναι η ίδια που διαπρέπει στα τέλη του 19ου στην περιοχή της Ιωνίας, χάρη στο εμπόριο των υφασμάτων.

72. Για την ερμηνεία ορισμένων επαγγελμάτων κύριο βοήθημα υπήρξε το *Λεξικόν Τουρκο-Ελληνικόν* του Ι. Χλωρού, Κωνσταντινούπολη 1900. Παρακάτω δίνονται με τη σειρά που αναφέρονται στον Πίνακα Δ, οι τουρκικές τους ονομασίες, όπως ακριβώς έχουν καταγραφεί στον κώδικα: κάλφα, ουστά, σουβατζή, καματζή, ταστζή μπασί, τουλιάρ (dülger;), τοκμετζή, καζιαντζή, σινιτζή, κασικτζή, καλαϊτζή, κουντουρατζή, παπιτζή, καλιπτζή, τουλ-πεντζή, αμπατζή, τερτζή, τικιτζή, κουρικτζή, τιφτικτζή, σαράφ, κουγιουμτζού, σαατζή, φουρουντζού, περπέρ, αστζή, πακκάλ (και τουκιαντζή) κασάπ, γιαγτζή, χαμαμτζή, οτάμπαση, καϊβετζή, πεζιρτζή, κιγιτζή, αϊνετζή, σουατζή, ποστατζή, τελλάλ, κολτζή, ταβουλτζή, τουτουκτζού, ζωγράφος, τερζουμάν, παπάς, επέ, χεκίμ (δοκτώρ), διδάσκαλος (αλληλοδιδάκτης, παιδαγωγός), καντηλανάπτης (ή καντηλάφτης), ψάλτης, κεχαγιά, κιζίρ.

73. Ρίζος, ό.π., σ. 78.

Το τέλος του αιώνα φέρνει και την εξαφάνιση των περισσότερων επαγγελματιών που μοιραία ακολούθησαν την πορεία του χωριού τους. Δεν είχαν μείνει παρά 4-5 καταστήματα γύρω από την πλατεία του: ένα χασάπικο, δύο μπακάλικά —ένα χριστιανικό και ένα τούρκικο— καθώς και ένα τσαγκάρικο⁷⁴. Επίσης, μερικοί τεχνίτες που στέγαζαν τα εργαστήριά τους στα σπίτια τους: ένας ρολογάς, ένας χρυσοχός, ένας τσαγκάρης, ένας μπαλωματής και ένας κουρέας. Οι ανάγκες των Ανδρονικιωτών, ακόμη και σε τρόφιμα, καλύπτονταν πλέον από τις γειτονικές αγορές της Καισάρειας και του Ταλάς.

Η γυναικεία εργασία, πέρα από τον παραδοσιακό ρόλο, περιορίζεται σε αυτήν της ράφτρας και της μαίας. Στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα εμφανίζεται και μία δασκάλα. Κι εδώ οι συνθήκες θα μετατραπούν με την καμπή του αιώνα, όταν η αποκοπή των μεταναστών από την ιδιαίτερη πατρίδα τους εντείνει την οικονομική στέρηση των μόνιμων κατοίκων του Ανδρονικίου⁷⁵. Ένα μέρος του γυναικείου πληθυσμού στρέφεται προς την παραγωγή και εμπορία τοπικών προϊόντων (καϊμάκι, ούζο, μέλι), που διοχετεύει στις κοντινές αγορές του Ταλάς και του Ζιντζιντερέ. Στη Σαμσουντα έστελναν για πώληση πλεκτές κάλτσες. Η παραγωγή χαλιών, αν και όχι σε μεγάλη έκταση, γίνονταν για λογαριασμό Καισαριωτών εμπόρων. Κάποιες άλλες οικογένειες έπαιρναν παραγγελίες από εμπόρους της Κωνσταντινούπολης, Σαμσουντας και των Αδάνων για παρασκευή παστουρμά.

Αντίθετα, με την πάροδο του χρόνου παρατηρείται αύξηση στον αριθμό των γιατρών και των δασκάλων, που εν μέρει οφείλεται στην πρόοδο της παιδείας και στη δυνατότητα περισσότερων ατόμων να μετέχουν σε αυτήν. Η παρουσία όμως δύο γιατρών κατά την τελευταία δεκαετία του αιώνα, όπου και η μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισής τους, οφείλεται στο γάμο τους με γυναίκες, οι οποίες προέρχονταν από τις πλουσιότερες ανδρονικιώτικες οικογένειες⁷⁶. Η εντονότερη παρουσία των δασκάλων είναι συνέπεια της εκπαιδευτικής πολιτικής, η οποία άρχισε ν' αποκτά συστηματικό χαρακτήρα από τα μέσα του 19ου

74. Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 61, κεφ. ΣΤ' και Τσουρουκτσής, ό.π., σ. 13. Στην Ελλάδα έφθασαν το 1924, 1 υποδηματοποιός, 1 χρυσοχός, 1 σαράφης, 1 ιερέας, 2 εκπαιδευτικοί και 1 πωλητής καϊμακιού: Μαρία Ασβέστη, *Επαγγελματικές ασχολίες των Ελλήνων της Καππαδοκίας*, Αθήνα 1980, σ. 81.

75. Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 57, κεφ. Ε' και ΚΠ 61.

76. Οι βαφτίσεις των παιδιών των γιατρών αποκαλύπτουν τις σχέσεις των ανδρονικιώτικων οικογενειών: οι ανάδοχοι επιλέγονται από οικογένειες ίσης κοινωνικά θέσης. Για παράδειγμα, στη βάφτιση του Ιωάννη, παιδιού του Συμεωνάκη, ο οποίος ήταν γιός του τζορμπατζή Ισαάκ Νουρλού ογλού, τη λειτουργία έκανε ο ίδιος ο Μητροπολίτης Καισάρειας Ευστάθιος (1872). Ο τίτλος του τζορμπατζή δίνονταν στους κοινοτικούς άρχοντες που εκλέγονταν ως υπεύθυνοι για τη διοίκηση των χωριών ή των συνοικιών της Κωνσταντινούπολης (mukhtar). Αργότερα αποτέλεσε ονομασία για τους εμπόρους και τους εύπορους χριστιανούς: I. H. Uzuncarsili, «Corbadji», *The Encyclopaedia of Islam*², τ. II, σ. 61.

αιώνα⁷⁷. Μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου, η εκπαίδευση ήταν μέλημα κυρίως της Εκκλησίας: όσοι κληρικοί γνώριζαν μερικά γράμματα, αναλάμβαναν τα παιδιά της κοινότητάς τους. Όταν, πιο σπάνια, το έργο αυτό ανήκε σε λόγιους λαϊκούς, συνήθως απευθύνονταν σε παιδιά των εύπορων οικογενειών. Στο Γκέλβερι, το πρώτο κοινοτικό σχολείο ιδρύθηκε στα 1800 ενώ μέσα στην επόμενη εικοσαετία δημιουργούνται και άλλα στις κοντινές κοινότητες. Η παλαιότερη μαρτυρία για το Ανδρονίκιο, προέρχεται από το καραμανλίδικο βιβλίο *Μοντεβεφά ιλεμλερην ιτζμαλή* (Επιτομή διαφόρων επιστημών) του Γαβριήλ Μωϋσή, που εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1836: το Ανδρονίκιο, όπως και τα υπόλοιπα χωριά γύρω από τον Αργαίο, έχουν αποκτήσει από ένα σχολείο, όπου ακολουθείται η αλληλοδιδασκτική μέθοδος⁷⁸. Είναι πολύ πιθανό πως οι ατομικές ενέργειες δύο λογίων, του Φήμιου και του Σεραπίωνος, οι οποίοι αναφέρονται ήδη πριν από τη δεκαετία του 1850, θα στράφηκαν προς την ενίσχυση της παιδείας στον τόπο τους. Το Ανδρονίκιο θα αποκτήσει το (νέο;) σχολικό του κτίριο για το Δημοτικό και το Ελληνικό στα 1873. Η ανέγερσή του έγινε χάρη στις δωρεές των Μιχαλάκη Γιαγμούρογλου και Χατζή Κωστή Τζουρουκτζόγλου ενώ, δέκα χρόνια νωρίτερα, η κοινότητα είχε χρηματοδοτήσει την ανέγερση του Παρθεναγωγείου (1864). Όταν μετά το 1860 η παιδεία στην Καππαδοκία αναδιοργανώνεται, σημειώνεται μια ολόένα μεγαλύτερη αύξηση των σχολικών κτιρίων, ενταγμένων πλέον σε ένα οργανωμένο εκπαιδευτικό δίκτυο, όπου συμμετέχουν δάσκαλοι καταρτισμένοι σε ανώτερα ιδρύματα. Η κίνηση αυτή θα συνεχισθεί μέχρι την Ανταλλαγή. Κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα η εκπαίδευση, ταυτισμένη πλέον σε μεγάλο μέρος με τον εξελληνισμό, θα λάβει ακόμη εντονότερο χαρακτήρα. Η ίδρυση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου της Κωνσταντινούπολης στα μέσα του αιώνα, έπαιξε σημαντικό ρόλο στα εκπαιδευτικά πράγματα της Ανατολής. Ο Σύλλογος ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για την παιδεία του τουρκόφωνου χριστιανισμού και συντέλεσε αποφασιστικά στην ίδρυση και τον εξοπλισμό των σχολείων της Καππαδοκίας⁷⁹. Η μόρφωση των γυναικών θεωρήθηκε απαραίτητη: τα πρώτα παρθεναγωγεία εμφανίζονται και οι θέσεις τους καλύπτονται από δασκάλες που στην αρχή στέλνονται από την πρωτεύουσα ή τον ελλαδικό χώρο, αργότερα όμως οι ίδιες οι κοινότητες φροντίζουν για την εκπαίδευση δικών τους μαθητριών. Πολύτιμοι αρωγοί θα σταθούν εδώ και οι σύλλογοι των Καππαδοκών στις οθωμανικές πό-

77. Για την εκπαίδευση στην Καππαδοκία βλ. κυρίως Ι. Πετροπούλου, «Η πνευματική ζωή...», ό.π., σ. 40-51 και της ίδιας, «Ο εξελληνισμός...», ό.π., σ. 116. Επίσης, Η. Αναγνωστάκης, - Ε. Μπαλτά, *Η Καππαδοκία...*, ό.π., σ. 68 και Καρατζά, ό.π., σ. 127-148.

78. Η μετάφραση του σχετικού χωρίου που αφορά το Ανδρονίκιο από το καραμανλίδικο βιβλίο, βρίσκεται στο Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 62, «Πηγές και Βοηθήματα».

79. Καρατζά, ό.π., σ. 127, σημ. 2.

λεις, αλλά και μεμονωμένα άτομα, των οποίων η οικονομική επιφάνεια και το ενδιαφέρον για την εκπαίδευση στην ιδιαίτερη πατρίδα τους, θα τους χρίσει ευεργέτες της κοινότητάς τους. Στις αρχές του 20ού αιώνα στο Ανδρονίκιο λειτουργεί ένα αρρεναγωγείο και ένα παρθεναγωγείο. Οι πληροφορίες για τον αριθμό των μαθητών είναι ποικίλες και κυμαίνονται ανάμεσα στους 100-180, των δε μαθητριών στις 40-60⁸⁰. Η εκπαίδευση παρέχονταν δωρεάν, χάρη στη συνδρομή της κοινότητας και στις δωρεές των πιο εύπορων Ανδρονικιωτών, ιδίως των Ομουρλόγλου, Στέφανου Καρολίδη και Τζουρουκτζόγλου. Πάντως, παρά τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης στον εξελληνισμό των τουρκοφώνων πληθυσμών και μολονότι τα βιβλία τους ήταν γραμμένα στα ελληνικά, οι καππαδοκικές κοινότητες διατήρησαν την τουρκοφωνία τους.

Z. Ονοματοδοτικές συμπεριφορές

Μετά την αναφορά σε μηχανισμούς στους οποίους υπακούει η οικονομία του Ανδρονικίου και στις συνέπειες των ιστορικών συγκυριών του 19ου αιώνα πάνω σε αυτή, θα εξετασθεί μια άλλη πτυχή της ανδρονικιώτικης κοινωνίας· σχετίζεται με τις ιδεολογικές της τάσεις, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από την ονοματοδοσία. Για τη σημασία της επιλογής του ονόματος και γενικά της ονοματοδοτικής συμπεριφοράς, έχουν μιλήσει διάφοροι ιστορικοί⁸¹. αρκεί εδώ να επαναλάβουμε, ότι αφενός μπορεί να αποτελέσει άμεση έκφραση των νοοτροπιών που χαρακτηρίζουν το σύνολο ενός πληθυσμού ή διάφορες κοινωνικές ομάδες του, αφετέρου σε μεταβατικές περιόδους να γίνει «εκφραστής ιδεολογικών τάσεων και αντιθέσεων». Όπως παρατηρεί η Λουκία Δρούλια, «τα ονόματα... καλούνται συχνά να καλύψουν κι άλλες ανθρώπινες ανάγκες, να υπηρετήσουν άλλες σκοπιμότητες: τους ανεκπλήρωτους πόθους, τους οραματισμούς, τις ιδεολογικές τοποθετήσεις, ακόμη και τα συμφέροντα των ονοματοθετών, των γονέων, των αναδόχων και σε ορισμένες περιπτώσεις μετονομασιών, των ίδιων των ατόμων». Στην περίπτωση του Ανδρονικίου, η χρονική οριοθέτηση της πηγής ταυτίζεται, εν μέρει, με μια περίοδο έντονης εκπαιδευτικής κίνησης στις χριστιανικές κοινότητες της Καππαδοκίας. Συνεπώς μπορεί να εξετασθεί η δι-

80. Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 59, κεφ. Η' Μ. Μωϋσεΐδης, «Έκθεσις πληθυσμού εκπαιδευτικής και εκκλησιαστικής κινήσεως της Νομαρχίας Αγκύρας», *Ο Φάρος της Ανατολής* (1902), σ. 285 (περιέχεται στο Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 62, «Πηγές και Βοηθήματα»).

81. Βλ. κυρίως Λουκία Δρούλια, «Η εθνική παράδοση στην ονοματοθεσία και ο Διαφωτισμός. Ένα παράδειγμα από την Αχαΐα», *Μνήμων* 10 (1985), σ. 187-190. Επίσης, Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, «Ονοματοδοτικές συμπεριφορές στη Λευκάδα του 19ου αιώνα», *Ιστορικά*, τ. Α', τχ. 2 (1984), σ. 306. Για ένα ξένο παράδειγμα, βλ. τις εργασίες στο J. Dupâquier, A. Bideau, Marie-Elizabeth Ducreux, *Le prénom, mode et histoire*, Παρίσι 1984.

πλή λειτουργία του ονόματος στα πλαίσια μιας τουρκόφωνης κοινότητας, και να αναζητηθούν οι τομές στην ονοματοδοτική πρακτική της. Θα ήταν σκόπιμο όμως πρώτα, να γίνουν ορισμένες διευκρινίσεις για τη μορφή των οικογενειακών ονομάτων των ενηλίκων, στο συγκεκριμένο χώρο, γενικά εκείνη την εποχή και ειδικότερα στον κώδικα.

Το βασικό σχήμα περιλαμβάνει το βαφτιστικό όνομα και το οικογενειακό —πατρώνυμο και πολύ σπάνια μητρώνυμο (π.χ. Μισαήλ ογλού Ιωσήφ)⁸². Σε ορισμένες περιπτώσεις το οικογενειακό όνομα δε σχηματίζεται από το βαφτιστικό του πατέρα αλλά από κάποια άλλη ιδιότητά του, όπως το επάγγελμα ή το παρωνύμι· τότε μπορεί να εμφανίζεται σύνθετα, και μορφικά να μη διαφέρει απ' ό,τι εμείς γνωρίζουμε ως ονοματεπώνυμο (Τζουρουκτζόγλου Ιωσήφ, Κουγιουμτζόγλου Αντών...). Στην πραγματικότητα όμως, δεν πρόκειται για μια τυποποιημένη μορφή, καθώς στον κώδικα δεν τηρείται ενιαίος τρόπος καταγραφής των ονομάτων. Την πολυμορφία μάλιστα την επισημαίνει κανείς ακόμη και στην περίπτωση ενός ονόματος. Η καταγραφή του ονόματος υπακούει αποκλειστικά στη «διακριτική λειτουργία του» και παίρνει, ακόμη και σε ένα επίσημο έγγραφο όπως ο κώδικας, ποικίλες μορφές μέχρι να καταστεί σαφές το συγκεκριμένο πρόσωπο. Όταν το πατρώνυμο είναι ένα διαδεδομένο βαφτιστικό, για να αποφευχθεί η σύγχυση, σημειώνεται και το οικογενειακό της τρίτης γενιάς (Μανόλ ογλού Ανεστηνίν ογλού Μανολούν ογλού Ανέστης τογτού = γεννήθηκε ο Ανέστης του Μανόλ που ήταν γιος του Ανέστη Μανόλ ογλού) ή χάνεται το πατρώνυμο και αντικαθίσταται από το οικογενειακό του πατέρα. Άλλοτε επιλέγεται εκείνη η συγγένεια που είναι σε γνώση των περισσότερων (παπά Πολυχρόν τορνού Πολυχρονούν ογλού Ιωάννης τογτού = γεν. ο Ιωάννης του Πολυχρόν, ο οποίος ήταν εγγονός του παπα-Πολυχρόν). Αν η κοινωνική θέση του ατόμου δε δημιουργεί παρεξηγήσεις ως προς την ταυτότητά του, το οικογενειακό όνομα παραλείπεται· εδώ περιλαμβάνονται οι ιερείς, όσοι φέρουν τον τιμητικό τίτλο του αγά, ορισμένες φορές και μερικοί επαγγελματίες⁸³. Τέλος,

82. Στον κώδικα του Ανδρονικίου δεν τηρείται κάποια ορθογραφία ενώ για τα οικογενειακά ονόματα ακολουθείται η μικρογράμματα γραφή.

83. Είναι ίσως ενδιαφέρουσες μερικές παρατηρήσεις για τους κοινωνικούς τίτλους. Σε μια βάφτιση του 1867, όπου ο Κωνσταντίνος Καρολίδης έγινε ανάδοχος, καταγράφεται ως «καρλόγλου κυρ κωστάκης». Το πρόσφυμα «κυρ» συναντάται μόνο σε μια άλλη περίπτωση, αυτή του «κυρ στυλιανού νουρλόγλου» (1865) και φαίνεται πως αναφέρεται σε άτομα που ανήκουν στις ανώτερες κοινωνικές ομάδες του Ανδρονικίου. Η οικογένεια Νουρλόγλου, που ήταν από τις ευπορότερες του Ανδρονικίου, είναι γνωστό πως εμπορεύονταν στον Πόντο. Το «κυρ» εμφανίζεται με την ίδια λειτουργία και στην Πάτμο: Σπ. Ασδραχάς, «Νησιώτικες κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες», *Ιστορικά*, τ. Ε', τχ. 9 (1988), σ. 252. Δύο άλλοι τίτλοι που καταγράφονται στον κώδικα βαφτίσεων και δηλώνουν τη θέση των ατόμων στην κοινωνική ιεραρχία, είναι του «εφέντη» και του «αγά». Όταν όμως δεν αναφέρονται σε αξιω-

όσον αφορά αυτούς που έχουν διαλέξει σύγχρονη ή εξελληνισμένη μορφή οικογενειακού ονόματος, στον κώδικα αναφέρονται με το πλήρες όνομά τους μόνο όσοι δεν προέρχονται από την κοινωνία του Ανδρονικίου. Οι Ανδρονικιώτες άλλοτε σημειώνονται με το μικρό τους όνομα και άλλοτε με αυτό που είχαν πριν τη μετονομασία τους· ο Φήμιος αναφέρεται ως δάσκαλος Φήμιος, γιος του παπα-Ιορδάν και ποτέ ως Φήμιος Αρνάκης. Το ίδιο ισχύει και για τον αδερφό του Αβράμιο Κουζινόπουλο. Αντίθετα, ο τρίτος αδερφός Λάζαρος Κουζινόπουλος καταγράφεται ως Λάζαρος, γιος του παπα-Ιορδάν. Ο Σεραπίων Ιωάννου ως δάσκαλος Σεραπέων (ή Σεραπιγιόν). Η μόνη εξαίρεση αφορά τους Καρολίδηδες. Ο Ισαάκ το 1877 και ο Στέφανος το 1885 σημειώνονται με το επίθετο Καρολίδης⁸⁴. Η ελαστικότητα στην καταγραφή των ονομάτων παρατηρείται σε όλη την περίοδο μέχρι το 1895, αφήνοντας να φανεί πως το ζήτημα του ονόματος για την ανδρονικιώτικη κοινωνία παρέμενε ακόμη ανοιχτό, έστω κι αν σε άλλες πηγές, στις οποίες αναφέρονται τα ίδια άτομα, διακρίνουμε πως έχει αρχίσει η τυποποίησή τους⁸⁵.

Στον κώδικα 489 β' του Ανδρονικίου, έχουν καταγραφεί από το 1839 μέχρι το 1895 συνολικά 3090 βαφτίσεις· ωστόσο, σε ορισμένες από αυτές, δεν έχει σημειωθεί το όνομα του βαφτιζομένου παιδιού. Από τις 3069 βαφτίσεις με πλήρη στοιχεία, οι 1629 αντιστοιχούν σε αγόρια και οι 1443 σε κορίτσια, για τα οποία χρησιμοποιήθηκαν 281 ονόματα, 143 ανδρικά και 138 γυναικεία⁸⁶.

ματούχους της Αυτοκρατορίας, τότε υπάρχει δυσκολία στον ακριβή ορισμό του περιεχομένου τους. Η Faroqhi, *Towns...*, ό.π., σ. 250, εξετάζοντας τον 17ο αιώνα, έχει την εντύπωση πως το «εφέντη» αναφέρεται περισσότερο στους μορφωμένους και απλά δηλώνει σεβασμό, ενώ το «αγά» είναι πιο αόριστο και δύσκολα προσδιορίζεται. Ίσως πρόκειται για άτομα που δεν ανήκουν ούτε στους ραγιάδες ούτε στους στρατιωτικούς. Στην περίοδο μετά το Τανζιμάτ, όταν οι παραπάνω τιμητικοί τίτλοι αναφέρονταν σε απλούς υπηκόους, το «εφέντη» εξακολουθεί να δίνεται σε λόγιους ή μορφωμένους ενώ το «αγά» αναφέρεται σε άτομα όχι λόγια αλλά με κοινωνική ισχύ. A. R. Gibb, «Agha», *The Encyclopaedia of Islam*², τ. I, σ. 246 και B. Lewis, «Efendi», *The Encyclopaedia of Islam*², τ. II, σ. 687. Ο διαχωρισμός αυτός φαίνεται να βασίζεται μάλλον σε τυπικά κριτήρια, καθώς οι περισσότεροι κληρικοί του Ανδρονικίου αποκαλούνται «εφέντη», χωρίς το μορφωτικό τους επίπεδο να δικαιολογεί αυτόν το χαρακτηρισμό. Ενδιαφέρον θα είχε αν γνωρίζαμε το μηχανισμό απόδοσης παρόμοιων τίτλων, ώστε να μπορούσε να ερμηνευθεί η σύγχρονη εμφάνιση του ελληνικού προσφύματος «κυρ» και του τουρκικού τίτλου «αγά», τα οποία δίνονται σε άτομα της ίδιας κοινωνικής θέσης.

84. Σχετικά με τις μετονομασίες, ο κώδικας δεν προσθέτει σημαντικά στοιχεία πέρα από αυτά που ήδη είναι γνωστά. Εκτός από τις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν πιο πάνω, καταγράφεται η περίπτωση του δεύτερου γιού του Φήμιου, ο οποίος βαφτίστηκε Λεόντιος στα 1846 αλλά το 1855 σημειώνεται ως Λεωνίδας.

85. Βλ. κατάλογο συνδρομητών των *Καππαδοκικών...* του Καρολίδη.

86. Στον αριθμό 281 συμπεριλήφθηκαν και οι παραλλαγές των ονομάτων που θα αναφερθούν, για να γίνει σαφέστερο το εύρος της επιλογής. Αυτές, με εξαίρεση το Ραλούκα

Ο λόγος των παραπάνω μεγεθών δείχνει πως η ποικιλία, από αριθμητική άποψη, ανδρικών και γυναικείων ονομάτων είναι ισοδύναμη, με μια ελάχιστη κλίση υπέρ των δεύτερων. Ταυτόχρονα, φαίνεται πως η πόλωση γύρω από κυρίαρχα ονόματα είναι πολύ ισχυρή.

Ας δούμε αναλυτικότερα τα ονόματα και τις κατηγορίες στις οποίες μπορούν να ταξινομηθούν⁸⁷:

A. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ

α') *Ανδρικά*: Ιορδάνης, Ιωάννης, Πρόδρομος, Χαραλάμπης, Αντώνιος, Ανδρόνικος, Σεραφείμ, Ισαάκ, Γεώργης, Ιακώφ, Αναστάς, Παντελής, Αβραάμ, Ηλίας, Χριστόφορος, Μιχαήλ, Παύλης, Ανέστης, Θεόδωρος, Συμεών, Σταύρης, Βασίλειος, Δημήτρης, Ιωσήφ, Λάζαρος, Μάρκος, Χρυσόστομος, Αρτέμιος, Σάββας, Θεολόγος, Ζαχαρίας, Ματθαίος, Νικόλας, Γρηγόριος, Ανανίας, Πρόβος, Κυριάκος, Ιωακίμ, Κλήμης, Ευθύμιος, Στυλιανός, Φωτεινός, Θεοδόσης, Μανώλ, Κωσταντής, Ποτός, Πέτρος, Αθανάς, Φίλιππος, Ευαγγελινός, Στέφανος, Ησαΐας, Δανιήλ, Απόστολος, Πολυχρόν, Χρήστος, Θωμάς, Ευστάθιος, Αζαρίας, Λαμπρινός, Κοσμάς, Τρύφων, Τάραχος, Μωϋσής, Θεόφιλος, Γαβριήλ, Άνθιμος, Σολομών, Δαβίδ, Χαρίτων, Λουκάς, Αγάπιος, Νικόδημος, Βενιαμίν, Πασχάλης, Μηνάς, Δαμιανός, Ανδρέας, Λεφτέρ, Ατός⁸⁸, Τιμόθεος, Προκόπιος, Σπυρίδων, Εφραίμ, Κυπριανός, Φώτιος, Παρθένιος, Πολύκαρπος, Ευτύχιος, Φιλάρετος, Σαράντης.

β') *Γυναικεία*: Βηθλεέμ, Αναστασία, Ελένη, Θεοσία, Σοφία, Βασιλική, Καλλινίκη, Ελισάβετ, Κυριακή, Θεοδοσία, Δέσποινα, Μαρία, Φωτεινή, Θεοδότη, Παρασκευή, Φευρωνία, Αγγελίνα, Ζωή, Εύα, Άννα, Μαγδαληνή, Αικατερίνα, Χριστίνα, Θεοσύλη, Θεοφάνη, Βαρβάρα, Ορθοδοξία, Ευθαλία, Μακρίνα, Ευδοκία, Θεοπίστη, Αγάπη, Ευφημία, Σιμονία, Μαρίνα, Ιουνία, Τατιανή, Ιερουσαλήμ, Γεσθημανή, Ελπίς, Ευσεβειανή, Αγγελικώ, Ρεββέκα, Σεπφώρα, Δόξα, Σταυρούλα, Ειρήνη, Αρετή, Μανδηλή, Ευανθία, Θεοδώρα, Ιουστίνη, Ιουλιανή, Σεβαστειανή, Αγνή, Λουκία, Δομνίκα.

και το Ροζάνδρα, αφορούν αποκλειστικά θρησκευτικά ονόματα. Όμως για τις μετρήσεις που ακολουθούν στη συνέχεια, ως σύνολο ονομάτων θεωρήθηκε ο αριθμός 260 (134 ανδρικά και 126 γυναικεία), ο οποίος δε λαμβάνει υπόψη τις παραλλαγές.

87. Η ταξινόμηση που ακολουθεί δε βασίστηκε σε αυστηρά τυπικά κριτήρια, με αποτέλεσμα να είναι εξίσου αποδεκτή η αλλαγή κατηγορίας για ορισμένα ονόματα. Πιστεύω ωστόσο, πως η τελευταία δεν μπορεί να οδηγήσει σε διαφορετικού είδους συμπεράσματα όσον αφορά την ονοματοδοτική πρακτική.

88. Ο Φ. Δ. Αποστολόπουλος, «Τα βαπτιστικά ονόματα ανδρών και γυναικών της Καππαδοκίας», *Δελτίο Κ.Μ.Σ.* 1 (1977), σ. 99, 115, σημειώνει πως το Ατός προέρχεται από το Αθανάσιος και το Ποτός από το Πρόδρομος.

Το σύνολο των 91 ανδρικών και 58 γυναικείων ονομάτων αντιστοιχεί σε 2567 βαφτίσεις.

Β. ΑΡΧΑΙΟΠΡΕΠΗ ΟΝΟΜΑΤΑ

α') *Ανδρικά*: Αριστοτέλης, Ιέραξ, Πλάτων, Ἄρχων, Δημοσθένης, Αλέξανδρος, Ξενοκράτης, Σωκράτης⁸⁹, Αριστείδης, Ξενοφών, Σεραπίων, Διογένης, Περικλής, Φιλοκτήμων, Ιπποκράτης, Μιλτιάδης, Αχιλλεύς, Κίμων, Κλεόβουλος, Σοφοκλής, Αρεταίος, Χαρίλαος, Ηρακλής, Αρταίος, Πυθαγόρας, Ευδόκιμος⁹⁰. Τα 26 ονόματα αυτής της κατηγορίας δόθηκαν σε 47 αγόρια.

β') *Γυναικεία*: Ευφροσύνη, Ροξάνδρα (και Λοξάνδρα), Καλλιόπη, Αιμιλία, Αγρυππία, Χαρίκλεια, Πολυξένη, Πηνελόπη, Ζηνοβία, Μελομένη, Δάφνη, Ασπασία, Αθηνά, Ολυμπιάδα, Ολυμπία, Θεανώ, Ουρανία, Πολύμνια, Αγκαία, Υφαινή (Ιφιγένεια), Τιμόκλεια, Βερενίκη, Ισμήνη, Ευτέρπη, Αλεξάνδρα, Ανδρόκλεια, Δημόκλεια, Δοξάνδρα, Αρκαδία, Ελλάς, Χρονία. Συνολικά 208 κορίτσια έλαβαν κάποιο από τα 31 παραπάνω ονόματα.

Γ. ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ

α') *Ανδρικά*: Μουράτ, Ζηλφιγάρ, Ησκεντέρ, Νουρλού, Αγιάν, Τεβλέτ, Απσερλού, Εσέρ, Ουγουλού, Ιντζιπέκ, Κουζουτζάκ, Αρζουμάν. Δόθηκαν σε 51 αγόρια.

β') *Γυναικεία*: Μεριέμ⁹¹, Ναζλή, Κιγιμέτ, Μεννέ, Σουλτάν, Χατούνα, Ναρκίς, Αλτούν. Δόθηκαν σε 22 κορίτσια.

Δ. ΜΕΤΑΦΟΡΙΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ

α') *Ανδρικά*: Γιαμεντής (Διαμαντής). Δόθηκε σε 1 αγόρι.

β') *Γυναικεία*: Τριανταφύλλα, Ανθούσα, Βασίλισσα, Σεβαστή, Αρχοντούλα,

89. Παρόλο που τα Πλάτων και Σωκράτης ανήκουν και στο χριστιανικό εορτολόγιο, εδώ ταξινομήθηκαν ως αρχαιοελληνικά. Η επιλογή αυτή δε βασίζεται μόνο στη γενικότερη τάση υιοθέτησης αρχαιοελληνικών ονομάτων τη συγκεκριμένη περίοδο, αλλά κυρίως στη διαπίστωση πως στον κώδικα του Ανδρονικίου δεν περιλαμβάνονται στα ονόματα της πρώτης και δεύτερης γενιάς.

90. Το Ευδόκιμος δεν αποτελεί παρά τη μεταφορά, σε προχωρημένη εποχή (1894), του τουρκικού Μουράτ. Γι' αυτό και ο κληρικός που κατέγραψε τη βάφτιση δεν παρέλειψε δίπλα στο χριστιανικό να σημειώσει σε παρένθεση το τουρκικό. Ίσως και το Ἄρχων ν' αποτελεί τον εξελληνισμένο τύπο του Αγιάν.

91. Το Μεριέμ ταξινομήθηκε σε αυτήν την κατηγορία γιατί είναι η μορφή με την οποία υιοθετήθηκε από τους μουσουλμάνους το εβραϊκό Μαριάμ ή το χριστιανικό Μαρία, και εντάχθηκε στο ονομαστικό τους απόθεμα. Εξάλλου η προτίμηση του Μεριέμ δείχνει μια συνειδητή αποδοχή της τουρκικής μορφής, καθώς στα ονόματα του Ανδρονικίου περιλαμβάνονται το Μαρία, Μαριάμ και Μαριγώ.

Ωραία, Χρυσούλα, Ανθή, Ευμορφούλα, Βασιλεία, Ελευθερία, Ζαφειρούλα, Σμαράγδα, Ξανθία, Μαργαρίτα, Ναζούλα, Φιλοξένη, Μαριάνθη. Συνολικά 106 κορίτσια έλαβαν κάποιο από τα 18 παραπάνω ονόματα.

Ε. ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΠΡΕΠΗ ΟΝΟΜΑΤΑ

α') *Ανδρικά*: Λεόντιος, Αλέξιος. Δόθηκαν σε 16 αγόρια.

β') *Γυναικεία*: Ραλούκα (και Λαλούκα), Πουλχερία. Δόθηκαν σε 7 κορίτσια.

ΣΤ. ΟΝΟΜΑΤΑ ΞΕΝΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ

α') *Ανδρικά*: —

β') *Γυναικεία*: Βικτωρία, Όλγα, Ηλιονώρα, Αμαλία. Δόθηκαν σε 35 κορίτσια.

Ζ. ΔΙΑΦΟΡΑ (ΟΝΟΜΑΤΑ ΧΩΡΙΣ ΚΑΤΑΤΑΞΗ)

α') *Ανδρικά*: Κουζινός⁹², Πάλης. Δόθηκαν σε 3 αγόρια.

β') *Γυναικεία*: Τέλησα, Ναλεύκη (ή Υαλεύκη), Μερκούλα, Ζωγραθέα, Λοΐδη. Δόθηκαν σε 6 κορίτσια.

Τα επόμενα στοιχεία αφορούν τα ποσοστά συμμετοχής κάθε ονοματικής κατηγορίας στο σύνολο των 260 ονομάτων: Θρησκευτικά 57,3%, Αρχαιοπρεπή 21,9%, Τουρκικά 7,6%, Μεταφορικά 7,3%, Βυζαντινοπρεπή 1,5%, Ξένης παράδοσης 1,5% και Διάφορα 2,6%⁹³.

Αναζητώντας καταρχήν τις κανονικότητες που διέπουν την ονοματοδοτική συμπεριφορά, παρατηρείται μια συντριπτική παρουσία των θρησκευτικών ονομάτων· όχι τόσο επειδή καλύπτουν περισσότερο από το μισό του συνόλου των ονομάτων, αλλά κυρίως διότι το 83,6% των βαφτιζομένων παίρνει κάποιο όνομα από τη χριστιανική παράδοση, συνήθεια που δε θα γνωρίσει παρά ελάχιστη υποχώρηση μέσα στη χρονική διάρκεια που εξετάζεται, κυρίως από το 1875 και εξής. Ασφαλώς ο χώρος της τουρκόφωνης αλλά χριστιανικής Καππαδοκίας,

92. Το όνομα Κουζινός εμφανίζεται πρώτη φορά στον κώδικα του Ανδρονικίου στα 1854, όταν βαφτίστηκε η κόρη του, Μαρία. Ο ίδιος ο Κουζινός αναφέρεται ως γιός του Λάζαρη Κουζουτζόγλου. Αργότερα, στα 1866, αυτό το όνομα δίνεται στο γιό του Λάζαρη Κουζουτζάκ ογλού (δεν πρόκειται για το γιο του παπα-Ιορδάν, τον αδερφό του Φήμιου). Επειδή και τις δύο φορές εντοπίζεται μέσα σε οικογένειες με το ίδιο οικογενειακό όνομα, πιστεύω πως πρόκειται για τον εξελληνισμένο τύπο του τουρκικού ονόματος Κουζουτζάκ. Ο νέος τύπος φαίνεται πως ήταν ήδη έτοιμος, όταν ο Λάζαρος και ο Αβράμιος Κουζινόπουλος αποφάσισαν να αλλάξουν τα ονόματά τους, και ίσως να μην αποτελεί δική τους έμπνευση, όπως πιστεύει η Πετροπούλου, «Ο εξελληνισμός...», *ό.π.*, σ. 180.

93. Στον κώδικα του Ανδρονικίου καταγράφονται και τα παρακάτω ονόματα, τα οποία δε συμπεριλήφθηκαν στις ονοματικές κατηγορίες διότι δεν ανήκουν σε βαφτιζόμενα παιδιά: Πορφύριος, Κομνηνός, Τίτος, Μερκούριος, Κερασούλα, Φιλαδέλφια, Φιλίτζα, Ιωνία, Σελβί, Καλή και Σωσσάνα. Το καθένα εμφανίζεται από μία μόνο φορά.

όπου ο συνδυαστικός κρίκος όσων εντάσσονταν σε αυτήν ήταν το θρησκευτικό στοιχείο, έχει το σημαντικότερο λόγο στην επιλογή του ονόματος. Τη σημασία μιας τέτοιας επιλογής δεν παύουν να υπενθυμίζουν και οι πνευματικοί ηγέτες του τουρκόφωνου ελληνισμού, οι οποίοι αφιέρωσαν μεγάλο μέρος της δράσης τους στην καλλιέργεια της θρησκευτικής συνείδησης. Ο Μητροπολίτης Καισάρειας Παΐσιος στην εγκύκλιό του το 1839 ορίζει: «...και ο κάθε ιερέας, αφού διαβάσει την ευχή στο παιδί που γεννήθηκε στην ενορία του, να του δίνει (κάποιο) από τα ονόματα των Αγίων, των Αποστόλων, των Προφητών και των Αγγέλων που τιμά η ιερή Εκκλησία μας· και αν ο παππούς ή η μαμή αυτού του παιδιού έχουν κάποιο από τα τουρκομανικά, περσικά ή αυτά των απολίτιστων φυλών ονόματα, (ο ιερέας) με κανένα τρόπο να μη δώσει στο παιδί το όνομα αυτών»⁹⁴. Το βάρος της θρησκείας επωμίζονται περισσότερο τα αρσενικά άτομα καθώς, και μέσω των ονομάτων τους, αποτελούν φορείς συντήρησης όχι μόνο της οικογενειακής ταυτότητας αλλά και των παραδοσιακών αξιών στις οποίες υπακούει η κοινωνία τους. Το ποσοστό των αγοριών που λαμβάνει θρησκευτικό όνομα αγγίζει σχεδόν το σύνολό τους: πρόκειται για το 92,7% (1508 αγόρια στα 1626). Αντίθετα, πολύ μεγαλύτερη ελαστικότητα παρατηρείται στην επιλογή γυναικείου ονόματος. Στο σύνολο των βαφτιζομένων κοριτσιών μόνο το 73,3% (1059 άτομα στα 1443) υπακούει στην παραπάνω λογική⁹⁵.

Τα θρησκευτικά ονόματα, ανδρικά και γυναικεία, αντλούνται από την Παλαιά Διαθήκη αλλά και από τις θρησκευτικές μορφές που είναι προσφιλείς στο χώρο της Καππαδοκίας. Επίσης, τη διαμόρφωσή τους επηρεάζει η ιδιαίτερη παράδοση του Ανδρονικίου· εδώ εντάσσονται τα Ανδρόνικος, Πρόβος, Τάραχος, ονόματα των αγίων στους οποίους ήταν αφιερωμένη η πρώτη εκκλησία του χωριού, αλλά και όσα σχετίζονται με κάποια ιδιαίτερη λατρεία (εικόνες και ζωκλήσια) στο Ανδρονίκιο.

Ο επόμενος πίνακας προκύπτει από την αντιπαραβολή του συνόλου των βαφτιζομένων με τον αριθμό των βαφτιστικών ονομάτων, με σκοπό να φανεί ο βαθμός πώλησης γύρω από κάποια ονόματα και να αναδειχθούν τα κυρίαρχα. Γι' αυτό, στην περίπτωση των πιο κοινών δε δόθηκε ο αριθμός τους αλλά καταγράφηκαν αναλυτικά τα ίδια.

94. Η μετάφραση του χωρίου διαφοροποιείται από αυτήν που παραθέτει ο Αποστολόπουλος, «Τρία έγγραφα...», ό.π., σ. 230. Η Πετροπούλου, «Ο εξελληνισμός...», ό.π., σ. 169, σωστά διευκρινίζει, ότι η έκφραση στη μετάφραση του Αποστολόπουλου «βάρβαρα έθνη», δεν απαντάται αυτούσια στο κείμενο αλλά η αντίστοιχη φράση έχει την έννοια των φυλών κατώτερης πολιτισμικής στάθμης.

95. Για τη μεγαλύτερη ελευθερία που διακρίνει τα γυναικεία ονόματα βλέπε Αικατερίνη Ασδραχά - Σπ. Ασδραχάς, «Βαφτιστικά και οικογενειακά ονόματα σε μια νησιώτικη κοινωνία: Πάτμος (ΙΑ'-ΙΘ' αι.)» στο *Αμνητός στη μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου*, Αθήνα 1984, σ. 57. Επίσης Τομαρά - Σιδέρη, ό.π., σ. 313.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ε

Βαθμός πόλωσης / κυρίαρχα ονόματα

<i>Ονόματα</i>	<i>Αριθ. ατόμων</i>	<i>Αριθ. ονομάτων</i>	<i>Αριθ. ατόμων</i>
Ιωάννης	208	6 ονόματα	50-60
Μαρία	129	10 ⁹⁶ »	30-40
Ελισάβετ	118	16 »	20-30
Αναστασία	109	20 »	10-20
Σοφία	102	44 »	5-10
Ιορδάνης	100	151 »	1-5
Βηθλέμ	86		
Δέσποινα	75		
Νικόλας	73		
Γεώργης, Σταύρης, Βασίλειος	70-60		
Ελένη	52		

Η πόλωση γύρω από τα κυρίαρχα ονόματα —όλα θρησκευτικής προέλευσης— εμφανίζεται πάρα πολύ ισχυρή. Το 1/3 σχεδόν των βαφτιζομένων παιδιών έλαβε κάποιο από τα 9 συνηθέστερα ονόματα. Όμως, είναι σημαντικός και ο αριθμός εκείνων των ονομάτων που δόθηκαν σε μικρό αριθμό ατόμων, χάρη στον οποίο διευρύνθηκε σε κάποιο βαθμό το απόθεμα των ονομάτων του Ανδρονικίου.

Από τα υπόλοιπα 502 παιδιά των οποίων το όνομα δεν προέρχεται από τη χριστιανική παράδοση, τα αγόρια αποτελούν μια μικρή μερίδα, μόλις το 7,2% του συνόλου τους (118 στα 1626), ενώ για τα κορίτσια το ποσοστό είναι αρκετά σημαντικό και αφορά το 26,6% (384 κορίτσια στα 1443). Θα παρατηρούσα, πριν ακόμη εξετασθεί αναλυτικότερα η σημασία που μπορεί να έχουν για την κοινωνία του Ανδρονικίου οι υπόλοιπες ονοματικές κατηγορίες, πως με εξαίρεση τα αρχαία, οι δυνατότητες επιλογής ενός ανδρικού μη θρησκευτικού ονόματος περιορίζονται πάλι στα πλαίσια της παράδοσης είτε της βυζαντινής —άμεσα σχετιζόμενης με τη χριστιανική— είτε της τουρκικής. Ελάχιστα είναι τα ανδρικά που συναντώνται σε κατηγορίες οι οποίες περιλαμβάνουν ονόματα που χαρακτηρίζονται από μια μεγαλύτερη ελευθερία και απομάκρυνση από παραδοσιακά σχήματα. Εξίσου μικρός είναι και ο αριθμός των αγοριών που λαμβάνουν ένα τέτοιο όνομα: συγκεκριμένα τα 3 μεταφορικά/διάφορα ονόματα δόθηκαν σε 4 άτομα, ενώ τα 14 τουρκικά/βυζαντινοπρεπή σε 67· επιπλέον καμένα δεν είναι ξενικό. Δε συμβαίνει όμως το ίδιο με τα γυναικεία μη θρησκευ-

96. Μέσα στα 10 ονόματα που δίνονται σε άτομα, ο αριθμός των οποίων κυμαίνεται μεταξύ 30 και 40, συναντώνται τα πρώτα μη θρησκευτικά ονόματα· πρόκειται για τα Καλλιόπη, Χαρίκλεια και Όλγα.

τικά ονόματα, τα οποία δίνονται σε ικανό αριθμό κοριτσιών. Όσα είναι εμπνευσμένα από την ξένη παράδοση, εμφανίζονται αρκετά νωρίς —στα 1847 καταγράφεται η πρώτη Βικτωρία— και στην πλειονότητά τους αναφέρονται σε σύγχρονες Ευρωπαϊκές βασιλίσσες. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει το Όλγα. Δόθηκε σε 31 παιδιά και ασφαλώς παραπέμπει στη νέα βασίλισσα της Ελλάδας. Εντύπωση προκαλεί η ταχύτητα με την οποία η κοινωνία του Ανδρονικίου ενσωμάτωνε ανάλογα ερεθίσματα που προέρχονταν από τον ελλαδικό χώρο: οι πρώτες Ανδρονικιώτισσες με το όνομα Όλγα εμφανίζονται στα 1870, τρία χρόνια μετά το γάμο του Γεώργιου Α' (1867). Στο μέτρο που μπορεί να εξακριβωθεί η ταυτότητα ορισμένων από τις 7 οικογένειες που επέλεξαν για το παιδί τους το παραπάνω όνομα στα 1870-1871, προκύπτει πως τρεις από αυτές είτε ανήκουν στο λόγιο περιβάλλον είτε έχουν δώσει σε άλλα τους παιδιά αρχαιοπρεπή ονόματα. Στην κατηγορία των λόγιων οικογενειών, ανήκει αυτή του γιατρού Αβράμιου Κουζινόπουλου και του Ισαάκ Καρολίδη⁹⁷. Ο Αβράμιος Κουζινόπουλος αργότερα θα κάνει πιο σαφή τη σχέση του με την ελληνική παράδοση, δίνοντας στις νεότερες κόρες του αρχαία ονόματα.

Η συνύπαρξη του τουρκόφωνου χριστιανικού πληθυσμού της Καππαδοκίας με το μουσουλμανικό στοιχείο, ισχυρότερο από πολιτική και αριθμητική άποψη, ευνόησε τη διατήρηση τουρκικών ονομάτων, παρά τις επιθυμίες της εκκλησίας να κρατήσει «αλώβητο» και από αυτήν την άποψη το ποίμνιό της. Υπενθυμίζω εδώ τις οδηγίες του Μητροπολίτη Παΐσιου. Για τη συχνότητα εμφάνισής τους υπάρχει το σχόλιο του Γεώργιου Παντελίδη, που βασίζεται στον κατάλογο συνδρομητών του καραμανλίδικου βιβλίου *Γιανί Ρουχανί* (Πνευματική Πανοπλία), γραμμένο από τον Α. Λεβίδη (Σμύρνη, 1880): κατά τον Παντελίδη, τα αμιγώς τουρκικά ονόματα είναι σπάνια⁹⁸. Ο κώδικας του Ανδρονικίου μπορεί να ελέγξει την αλήθεια μιας τέτοιας θέσης στο σύνολο μιας τουρκόφωνης κοινότητας και όχι μόνο στον περιορισμένο κύκλο ορισμένων εγγράμματων ατόμων.

Το Διάγραμμα Ι περιέχει τη συχνότητα εμφάνισης των τουρκικών ονομάτων (καμπύλη β) σε σχέση με την καμπύλη των γεννήσεων. Πραγματικά, η υιοθέτησή τους φαίνεται περιορισμένη σε ένα πολύ μικρό ποσοστό του ανδρονικιώτικου πληθυσμού. Μόλις το 2,3% του συνόλου των βαφτιζομένων έλαβε τουρκικό όνομα. Σε χαμηλό επίπεδο, εξάλλου, βρίσκεται και το ποσοστό συμμετοχής των ονομάτων τουρκικής προέλευσης στο σύνολο των ονομάτων που

97. Ο Ισαάκ Καρολίδης είναι αδερφός του Παύλου. Στον κώδικα του Ανδρονικίου έχει καταγραφεί η γέννησή του, τον Φεβρουάριο του 1840, όπου σημειώνεται ως γιος του Κωσταντάκη Καρλόγλου.

98. Η πληροφορία βρίσκεται στο άρθρο της Πετροπούλου, «Ο εξελληνισμός...», ό.π., σ. 169, σημ. 29.

χρησιμοποιήθηκαν (7,6%). Παρατηρώντας όμως τα οικογενειακά ονόματα των ενήλικων που καταγράφονται στον κώδικα, ιδίως όσων αναφέρονται στις παλαιότερες δεκαετίες του 19ου αιώνα, διαπιστώνει κανείς πως τα τουρκικά ονόματα δεν ήταν πάντοτε το ίδιο περιορισμένα. Αντίθετα, η εμφάνισή τους είναι αρκετά συχνή όχι μόνο στα οικογενειακά αλλά και στα βαφτιστικά τους. Υπολογίζοντας τις γενιές, φαίνεται πως η κατάσταση αυτή αρχίζει να μεταβάλλεται από τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα. Μάλιστα, σύμφωνα με τα φορολογικά κατάστιχα της Καισάρειας στο 16ο αιώνα, διαπιστώνει κανείς πως παρόλο που δε σπάνιζαν τα χριστιανικά, η πλειονότητα των χριστιανών είχε τουρκικά ονόματα. Διαπιστώνεται επίσης και η σαφής διάκρισή τους από τα ισλαμικά, τα οποία συνεχώς κέρδιζαν έδαφος στον μουσουλμανικό πληθυσμό της ίδιας περιοχής⁹⁹. Τα τέσσερα κυρίαρχα ονόματα αυτής της κατηγορίας—Μουράτ, Μεριέμ, Αγιάν, Τεβλέτ—δόθηκαν σε 42 άτομα, που αντιπροσωπεύουν πάνω από το μισό των παιδιών που ονοματίστηκαν με τουρκικά ονόματα. Ακριβέστερα, καταγράφηκαν 21 Μουράτ, 9 Μεριέμ, 6 Αγιάν και 6 Τεβλέτ. Η εμφάνιση του Τεβλέτ και του Αγιάν ανάμεσα στα πιο διαδεδομένα τουρκικά δε φαίνεται να είναι τυχαία. Και τα δύο είναι ονόματα που εννοιολογικά αναφέρονται στην κοινωνική ισχύ, η οποία συμβολικά αποδίδεται και σε αυτόν που φέρει το όνομα (τεβλέτ = κράτος, δύναμη, βασίλειο· Αγιάν = όρος που χαρακτηρίζει τους τοπικούς άρχοντες). Πάντως, τα οικογενειακά ονόματα των γονιών που έδωσαν στα παιδιά τους το Τεβλέτ ή το Αγιάν, δε μαρτυρούν κάποια κοινωνική δύναμη αυτών των ίδιων. Εξάιρεση ίσως αποτελεί ο παπα-Παΐσιος, καθώς η θέση του ιερέα και μάλιστα σε μια μικρή κοινότητα προσέδιδε και κοινωνικό κύρος.

Όσον αφορά τον κατά φύλα διαχωρισμό, διακρίνεται και εδώ η ίδια λογική που διέπει τα θρησκευτικά ονόματα. Το 69,8% των παιδιών με τουρκικό όνομα είναι αγόρια, ενώ η μεγαλύτερη ποικιλία αφορά τα ανδρικά ονόματα. Η μεγαλύτερη χρήση τουρκικών ονομάτων στο παρελθόν και η διαπίστωση πως τα ανδρικά ονόματα διαιωνίζουν την οικογενειακή παράδοση, ερμηνεύουν σε κάποιο βαθμό το μεγαλύτερο ποσοστό τους. Επίσης, η κοινωνική λειτουργία του ονόματος, πιθανόν, ευνόησε την απάλειψη, όσο ήταν δυνατό, των διακριτικών

99. R. C. Jennings, «Zimmis (non-Muslims) in early 17th century Ottoman Judicial Records», *JESHO* 21 (1978), σ. 279. Το πότε εμφανίζονται για πρώτη φορά ορθόδοξοι της Ανατολής με τουρκικά ονόματα, αποτελεί σημείο αναφοράς όταν θίγεται το ζήτημα της εθνικής καταγωγής των Καραμανλήδων (αν δηλαδή επρόκειτο για χριστιανούς που εκτουρκίστηκαν ή για εκχριστιανισμένους Τούρκους), ζήτημα που παραμένει ακόμη ανοιχτό. Βλ. και S. Jr. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Μπέρκλεϊ 1971, σ. 452-461.

στοιχείων του χριστιανικού πληθυσμού, σε μια προσπάθεια ένταξης των ισχυρότερων κοινωνικά μελών στο κυρίαρχο μουσουλμανικό περιβάλλον.

Τομή στην ονοματοδοτική πρακτική του Ανδρονικίου σε σχέση με τα τουρκικής προέλευσης ονόματα, αποτελεί το έτος 1871 (βλ. Διάγραμμα Ι). Στην περίοδο πριν το 1871 ονόματα αυτής της κατηγορίας δόθηκαν σε 58 παιδιά, ενώ για το επόμενο διάστημα αυτό αφορά μόλις 15. Παρόλο που η εμφάνισή τους δε φαίνεται να ακολουθεί την καμπύλη των γεννήσεων, ούτε πριν ούτε μετά το 1871, αλλά παρουσιάζει μια σταθερότητα, αναλογικά μπορούμε να διακρίνουμε τη σταδιακή εγκατάλειψή τους από τη δεκαετία του 1870 και εξής. Η εγκατάλειψη των τουρκικών ονομάτων δε συμβάδισε αναγκαστικά με τον εξελληνισμό τους, όταν υπήρχαν οι αντιστοιχίες, χωρίς όμως να αποκλείονται και αυτές οι περιπτώσεις. Συγκεκριμένα, ένας Ευδόκιμος εμφανίζεται στα 1895 σε αντικατάσταση του Μουράτ που κυριαρχεί σε όλη την περίοδο. Το όνομα Ναζλή καταγράφεται ως το 1875, ενώ στο εξής εμφανίζονται οι πιο εξελληνισμένοι τύποι Ναζίκο και Ναζούλα. Το ίδιο συμβαίνει και με το Ισκεντέρ που συναντάται μόνο στα 1845· στη συνέχεια σε χρήση θα είναι μόνο το Αλέξανδρος. Αντίθετα, σε άλλες περιπτώσεις, τα ήδη χρησιμοποιούμενα θρησκευτικά ονόματα δεν κατάφεραν να εκτοπίσουν τα τουρκικά: το Χρυσούλα δίνεται σε επτά άτομα ανάμεσα στα 1856-1869. Όμως η μοναδική Αλτούν εμφανίζεται στα 1879. Το Φωτεινός και Φώτιος από τη δεκαετία του 1840 μέχρι και του 1870 εναλλάσσεται με το Νουρλού. Το Τιμόκλεια (1882) δεν αντικατέστησε τελικά το Κιγιμέτ, που ξαναεμφανίζεται στα 1889.

Η επιλογή ενός τουρκικού ονόματος αποδίδεται εν μέρει, στην εθιμική παράδοση να διαιωνίζονται τα ονόματα της οικογένειας. Μπορεί δε να διαπιστωθεί, συγκρίνοντας τα βαφτιστικά με τα οικογενειακά ονόματα των γονέων. Χωρίς να εξαντλώ τις περιπτώσεις, αναφέρω ενδεικτικά πως ο Παύλης, γιος του Τεβλέτ Μερκινέ ογλού βαφτίζει το γιο του Τεβλέτ (1854). Ο Χατζή Ισαάκ Νουρλόγλου αποκτά στα 1846 τον Νουρλού και ο Βασίλης Χατζή Ισκεντέρ ογλού, τον Ισκεντέρ (1845). Τρία άτομα που ανήκουν στην ίδια οικογένεια, ο Βασίλης, ο Ποτός και ο Σαχ Ταρταγίν ογλού, δίνουν και οι τρεις στους γιους τους το όνομα Ζιλφιγάρ. Η διαπίστωση αυτή μπορεί να ελεγχθεί μόνο ως προς τα ανδρικά ονόματα, μολονότι και για τα γυναικεία ο μηχανισμός παραμένει ο ίδιος.

Θα περίμενε ίσως κανείς, πως η εμμονή στην εθιμική παράδοση, σε σχέση με τα ονόματα τουρκικής προέλευσης, θα εξέφραζε κυρίως τα συντηρητικότερα τμήματα του ανδρονικιώτικου πληθυσμού ή τουλάχιστον ότι στον 19ο αιώνα θα ήταν ξένη για κάποιες κοινωνικές ομάδες. Συγκεκριμένα εννοώ τους εκπροσώπους της εκκλησίας και όσους συμμετείχαν, από διαφορετική θέση ο καθένας, στην εκπαιδευτική κίνηση που παρατηρείται στην Καππαδοκία. Η πραγματικότητα είναι πιο σύνθετη και αποδεικνύει πως οι αντιστάσεις στέκονται ισχυ-

ρές ακόμη κι εδώ. Δύο κληρικοί του Ανδρονικίου έχουν δώσει τουρκικά ονόματα στα παιδιά τους: σε βάφτιση του 1839 ανάδοχος εμφανίζεται η Αλτίν, κόρη του παπα-Θεόδωρου. Η περίπτωση όμως του παπα-Παΐσιου, που ονομάζει το τρίτο παιδί του Αγιάν, εντυπωσιάζει περισσότερο γιατί εμφανίζεται σε προχωρημένη περίοδο, στα 1855. Από τις αρχές του 19ου αιώνα αλλά κυρίως από το 1832 και εξής, στο μητροπολιτικό θρόνο της Καισάρειας ανέρχονται άτομα με ενδιαφέρον για την πνευματική κατάσταση του τόπου και ιδιαίτερη δράση, την οποία συνδέουν με τη στερέωση και ενδυνάμωση της χριστιανικής πίστης. Στις μικρότερες κοινότητες, φορείς της μέσα από την καθοδήγηση του ανώτερου κλήρου, δε μπορούν να θεωρηθούν άλλοι από τους ιερείς τους. Ο Μητροπολίτης Παΐσιος με την εγκύκλιό του το 1839, επισημαίνοντας τη σημασία της επιλογής ονόματος από το χριστιανικό εορτολόγιο, φαίνεται να τη θεωρεί αυτονόητη για τον κλήρο. Ο παπα-Παΐσιος όμως του Ανδρονικίου μοιάζει να αγνοεί το πνεύμα της εγκυκλίου. Η επιλογή του ονόματος Αγιάν δεν μπορεί να αποδοθεί ούτε στο χαμηλό πνευματικό επίπεδο που ασφαλώς θα χαρακτήριζε αρκετούς κληρικούς, διότι ο παπα-Παΐσιος ενδιαφέρεται για τις εκδόσεις λόγιων βιβλίων. Στα 1839 βρίσκεται ανάμεσα στους συνδρομητές της καραμανλίδικης έκδοσης της *Κατήχησης* του Μητροπολίτη Μόσχας Πλάτωνος¹⁰⁰.

Νωρίτερα, στα 1845, ανάδοχος στη βάφτιση της κόρης του Νικόλα Καρόγλου γίνεται η Μακρίνα, σύζυγος του παπα-Ησαΐα, η οποία της δίνει το όνομα Κιγιμέτ. Ας σημειωθεί πως και ο παπα-Ησαΐας καταγράφεται στους συνδρομητές της *Κατήχησης* μαζί με τρεις άλλους Ανδρονικιώτες που δίνουν στα παιδιά τους τουρκικό όνομα (Ποτός και Βασίλ Ταρταγίν ογλού, Νουρλού Ιομουρλή ογλού).

Πιστός στην παραδοσιακή ονοματοδοσία είναι και ένας εκπαιδευτικός. Ο Ιωάννης Αρζουμάν ογλού ονομάζει στα 1881 το γιο του Αρζουμάν. Η εποχή είναι πολύ προχωρημένη, η εκπαίδευση στα χωριά της Καππαδοκίας έχει γενικευθεί και στραφεί και προς την ελληνική παιδεία. Η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας είναι απαίτηση κάθε σχολείου. Μέσα σε αυτό το κλίμα εργάζεται και ο Ιω. Αρζουμάν ογλού, ο ίδιος όμως δεν κατάφερε να αποδεσμευθεί από την εθιμική πρακτική. Βέβαια η στάση του, σε αντιπαράθεση με αυτήν των υπόλοιπων εκπαιδευτικών, είναι περιθωριακή· δείχνει όμως ότι η συμπεριφορά τους δεν είναι επίπεδη αλλά υπόκειται σε διαφοροποιήσεις.

Δίπλα σε αυτούς που προτίμησαν ένα τουρκικό όνομα για τα παιδιά τους, βρίσκονται και όσοι, εκτός από το τουρκικό, έδωσαν νωρίτερα ή αργότερα και κάποιο αρχαιοελληνικό σε νεότερο μέλος της οικογένειάς τους. Η στάση τους

100. Ο κατάλογος των συνδρομητών αναδημοσιεύεται από την Πετροπούλου, «Ο εξελληνισμός...», ό.π., σ. 172.

αυτή φαίνεται πως στις συνειδήσεις τους δε λειτουργεί ως αντιφατική συμπεριφορά. Ο Θεοδόσης Τζινάρ ογλού απέκτησε στα 1866 τη Μεριέμ και στα 1869 την Καλλιόπη. Ο Σταύρης Ελεμήν ογλού στα 1862 τη Μεριέμ και στα 1874 την Ολυμπιάδα. Μεριέμ επίσης ήταν η πρώτη κόρη του Σάββα Φαράσογλου· τη δεύτερη την ονόμασε Χαρίκλεια. Ο Χατζή Συμεών Ζαχαρία ογλού και ο γιος του Χατζή Πρόδρομος αποκτούν παιδιά την ίδια χρονιά (1864). Ο πρώτος δίνει το όνομα Μουράτ και ο δεύτερος το Χαρίκλεια. Η περίπτωση όμως του Σάββα, γιου της Σοφίας του Τουρσούν είναι η πλέον αξιοπρόσεχτη: στα 1880 ονομάζει την κόρη του Πηνελόπη και έξι χρόνια αργότερα, στα 1886, δίνει στο γιο του το όνομα Ουγουρλού.

Θίγουμε λοιπόν το σημείο που περισσότερο ενδιαφέρει, την εμφάνιση στην ονομαστική ποικιλότητα του Ανδρονικίου ονομάτων αρχαίας παράδοσης και ιδιαίτερα αρχαιοελληνικής. Το πότε και πώς ενσωματώνει μια τουρκόφωνη καππαδοκική κοινότητα ονόματα πριν από λίγο διάφορα και έξω από τη μακρά παράδοσή της, αποτελεί το μέτρο στο οποίο αφομοιώνει μια νέα ιδεολογία, που συνδέεται άμεσα με την κοινωνική της συνείδηση. Από αυτήν την άποψη, η εμφάνισή τους αποτελεί τομή, όχι μόνο στην ονοματοδοτική πρακτική, αλλά κυρίως στην ιδεολογική συγκρότηση της τουρκόφωνης κοινωνίας, που για αιώνες διαφοροποιούσε τον εαυτό της από το υπόλοιπο περιβάλλον βασιζόμενη αποκλειστικά στη θρησκεία. Η υιοθέτηση αρχαίων ονομάτων είναι το φαινόμενο μιας εσωτερικότερης διεργασίας, που αφορά τη μετάβαση από τη θρησκευτική συνείδηση στην εθνική. Η Ιωάννα Πετροπούλου ερευνήσε τον εξελληνισμό και τον εξαρχαϊσμό τους στον κύκλο της καππαδοκικής λογιουσύνης· για το τί συμβαίνει όμως πέρα από αυτόν, εικασίες μόνο υπάρχουν, που δίνουν στα αρχαιοελληνικά ονόματα χαρακτηρισμούς από σπάνια μέχρι περιθωριακά. Με βάση τον κώδικα του Ανδρονικίου, ο οποίος περιλαμβάνει τα κρίσιμα χρόνια της πρώτης εμφάνισης αλλά και αυτά της ευρύτερης αποδοχής των αρχαίων ονομάτων, το ζήτημα του εξαρχαϊσμού μπορεί να εξετασθεί ως φαινόμενο μιας κοινωνίας. Λείπει όμως και από εδώ η δυνατότητα να γίνει σύγκριση των παρατηρήσεων για τη συγκεκριμένη κοινότητα με άλλες κοινότητες, ώστε να φανεί ο μικρότερος ή μεγαλύτερος βαθμός αποδοχής τους.

Το θέμα που άπτεται της επανεμφάνισης των αρχαίων ονομάτων στην ελληνική κοινωνία αρχομένου του 19ου αιώνα, έχει γίνει αντικείμενο αρκετών διαπραγματεύσεων¹⁰¹. Μιλώντας για τον ελλαδικό χώρο, στην περίοδο που ακολούθησε την ίδρυση του ελληνικού κράτους, η αρχαία ονοματοδοσία έχει πλέον χάσει το επαναστατικό της νόημα, ενώ η ενασχόληση με τον αρχαίο κόσμο έχει συνδεθεί με παραδοσιακές-συντηρητικές αξίες. Γι' αυτό άλλωστε, όταν ο

101. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1977, σ. 58-60· Δρούλια, ό.π., σ. 190-192, και Πετροπούλου, ό.π., σ. 142-146.

τουρκόφωνος πληθυσμός αρχίζει να υιοθετεί μέσα από την ονοματοδοσία τις αξίες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, αυτό προκαλεί ρήξη όχι σε σχέση με την Εκκλησία αλλά στο επίπεδο της ιδεολογικής συγκρότησης και του αυτοπροσδιορισμού των Καραμανλήδων.

Η καταγραφή αρχαίων ονομάτων στον κώδικα του Ανδρονικίου αρχίζει ιδιαίτερα νωρίς όπως δείχνει και η καμπύλη εμφάνισής τους στο Διάγραμμα Ι (καμπύλη γ). Τα πρώτα ονόματα δόθηκαν στα 1846 (Ευφροσύνη, Ροζάνδρα)· ένα χρόνο αργότερα τρία κορίτσια παίρνουν το Καλλιόπη (1847). Δε γνωρίζουμε αν πρόκειται για πρώιμο εξαρχαϊσμό, που αποτελεί ιδιαιτερότητα του Ανδρονικίου ή αν το φαινόμενο βαίνει παράλληλα και σε άλλες τουρκόφωνες κοινωνίες¹⁰². Σε οποιαδήποτε όμως περίπτωση, διαφαίνεται πως η ανδρονικιώτικη κοινωνία ήταν ενήμερη και δεκτική στις πνευματικές διεργασίες που συντελούνταν στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας, κυρίως στη Μεγάλη του Γένους Σχολή και στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης.

Για ένα μεγάλο διάστημα, που αγγίζει την αρχή της δεκαετίας του 1860, η υιοθέτηση αρχαίων ονομάτων περιορίστηκε σε χαμηλά επίπεδα· εμφάνισε όμως ταυτόχρονα και μια σταθερότητα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η ταυτότητα των οικογενειών, που σε αυτό το διάστημα προκάλεσαν το ρήγμα στην ονοματοδοτική παράδοση. Η αρχική έκπληξη προέρχεται από τη διαπίστωση, πως δεν ήταν οι ντόπιοι λόγιοι αυτοί που πρωτοστάτησαν στην υιοθέτηση για τα παιδιά τους εξαρχαϊσμένων ονομάτων. Οι μετονομασίες των Φήμιου Αρνάκη και Σεραπίωνος Ιωάννου χρονολογικά εντάσσονται στην παραπάνω περίοδο· 1848 το αργότερο για τον Σεραπίωνα, και 1848-1850 για τον Φήμιο. Ωστόσο ο Φήμιος, ενώ απέκτησε συνολικά 12 παιδιά (το πρώτο στα 1844 και το τελευταίο στα 1885) έδωσε το πρώτο και μοναδικό αρχαίο όνομα στο έκτο παιδί, τη Μελπομένη (1865). Για όλα τα υπόλοιπα επέλεξε από το χριστιανικό εορτολόγιο¹⁰³. Και ο Σεραπίων επίσης, ονομάζει τα δύο πρώτα παιδιά του με χριστιανικά ονόματα, Ιωάννη (1848) —διακρίνεται εδώ η εθιμική παράδοση— και Σιμονία (1852), ενώ στο τρίτο δίνει το Δημοσθένης (1856). Η δεύτερη έκπληξη αφορά τη διαπίστωση πως από τις 22 διαφορετικές οικογένειες που στο διάστημα 1846-1860 δέχθηκαν τα αρχαιοπρεπή ονόματα, οι περισσότερες δεν ανήκουν στους «επώνυμους» του τόπου. Γνωστές είναι μόνο οι οικογένειες των Λάζαρου, Παύλου και Αβραάμ Κουζουτζάκογλου¹⁰⁴ (1847, 1848, 1851 αντίστοι-

102. Στον κώδικα καταγράφεται η περίπτωση ενός κατοίκου του Ανδρονικίου που κατ'άγονταν από το διπλανό χωριό Ζιντζίντε, ο οποίος έδωσε στα 1852 αρχαίο όνομα στο παιδί του (Πλάτων).

103. Κατά κάποιο τρόπο διαφοροποιείται και ο δεύτερος γιος του Φήμιου, ο οποίος ενώ βαπτίστηκε Λεόντιος (1846), εμφανίζεται ως ανάδοχος στη βάφτιση ενός αδερφού του, με το όνομα Λεωνίδας (1855).

104. Τα άτομα αυτά δεν ταυτίζονται με τους Λάζαρο και Αβράμιο Κουζινόπουλο,

χα), του Πρόδρομου γιου του παπα-Ιορδάν και αδερφού του Φήμιου (1855), και του Σεραπίωνος Ιωάννου (1856). Οι υπόλοιπες ανήκουν σε ανώνυμους Ανδρονικιώτες εμπόρους.

Ο εξαρχαϊσμός των ονομάτων θα λάβει συλλογικότερο χαρακτήρα από την αρχή της δεκαετίας του 1860, για να συνεχισθεί μέχρι το τέλος του αιώνα, αντιστεκόμενος στη συνεχή μείωση του αριθμού των γεννήσεων. Πράγματι, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα I, η καμπύλη των αρχαίων ονομάτων, από το 1875 και εξής, ακολουθεί σε πολύ γενικές γραμμές την καμπύλη των γεννήσεων, χωρίς να έχει τις τόσο έντονες διακυμάνσεις της τελευταίας. Συνεπώς, εκείνο το διάστημα σημειώθηκε κάποια υποχώρηση των θρησκευτικών ονομάτων εξαιτίας της αναλογικής αύξησης των αρχαίων. Βέβαια, το ποσοστό των ονοματιζομένων με αρχαιοπρεπή ονόματα, στο σύνολο των 3069 βαφτίσεων δεν είναι ιδιαίτερα υψηλό (8,3%), είναι όμως σημαντικό, και πάντως υψηλότερο από αυτό οποιασδήποτε άλλης κατηγορίας, πλην αυτής των θρησκευτικών ονομάτων. Η ανάπτυξη του φαινομένου στην περίοδο μετά το 1860 οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στην έντονη εκπαιδευτική κίνηση στα χωριά της Καππαδοκίας. Ωστόσο, αυτή υποβοηθήσε και ανέπτυξε μια ήδη υπάρχουσα τάση, δεν την προκάλεσε.

Ακολουθούν τα ποσοτικά στοιχεία της παραπάνω ονοματικής κατηγορίας. Περιλαμβάνει 57 ονόματα που μοιράζονται σε 26 ανδρικά και 31 γυναικεία. Η συμμετοχή τους στο σύνολο των προσφερομένων ονομάτων είναι ιδιαίτερα αυξημένη, αγγίζει το 21,9%. Αν συγκριθεί μάλιστα με τα αντίστοιχα μεγέθη που αφορούν τη Λευκάδα του 19ου αιώνα (1823-1863), προκύπτει, πως στον τουρκόφωνο χώρο το βάρος των αρχαίων ονομάτων ήταν μεγαλύτερο. Στη Λευκάδα το ποσοστό ξεκινά από 8,6% (1823) και φτάνει στα 12,7% (1863)¹⁰⁵. Όμως, η συντριπτική πλειονότητα των παιδιών που έλαβαν αρχαίο όνομα, είναι κορίτσια. Καταγράφονται 208 κορίτσια και 47 αγόρια ή διαφορετικά, στο σύνολο των 255 παιδιών το 81,5% αφορά κορίτσια και το υπόλοιπο 18,4% αγόρια. Ανάλογες μετρήσεις για την κοινωνία της Λευκάδας καταλήγουν σε διαφορετικά συμπεράσματα. Εκεί η παρουσία της αρχαιότητας έχει περιθωριακό ρόλο στα γυναικεία ονόματα, αντίθετα είναι αρκετά έντονη στα ανδρικά. Η ερμηνεία θα αναζητηθεί στη διαφορετική ιδεολογική συγκρότηση των δύο κοινωνιών. Για τη Λευκάδα, τα αρχαιοελληνικά ονόματα έχουν πλέον ενταχθεί στο πλαίσιο της παράδοσης, αυτή τη φορά εθνικής, την οποία καλούνται να επιβεβαιώσουν τα αρσενικά μέλη. Αντίθετα, στο Ανδρονίκιο η υιοθέτηση ενός ανδρικού αρχαίου ονόματος, θα έκανε πιο αισθητή τη διαφοροποίηση από το

οι οποίοι εμφανίζονται στον κώδικα αργότερα. Έχουν όμως στενή συγγένεια με τους τελευταίους.

105. Τομαρά - Σιδέρη, *ό.π.* Τα ποσοστά εξάγονται από τους πίνακες 18 και 19, σ. 312.

κυρίαρχο μουσουλμανικό περιβάλλον. Λιγότερο προκλητική όμως, θα θεωρούνταν η υιοθέτησή τους για τα γυναικεία ονόματα. Ο περιθωριακός ρόλος των γυναικών στις παραδοσιακές κοινωνίες και ιδιαίτερα η θέση τους μέσα στην οικογενειακή ιεραρχία, ευνόησαν την αντιμετώπιση των γυναικείων ονομάτων ως ένα πεδίο πρόσφορο σε νεοτερισμούς. Η καππαδοκική οικογένεια εμφανίζεται ιδιαίτερα συντηρητική, με αυστηρά ιεραρχημένη δομή. Οι αναφορές που υπάρχουν σχετικά με τη θέση των γυναικών μέσα σε αυτήν αποδεικνύουν, πως οι γυναίκες ήταν τα μέλη με το μικρότερο κοινωνικό βάρος. Η προηγούμενη διαπίστωση ισχύει ιδίως για τα νεότερα μέλη, τις νύφες. Ο Αρχέλαος Σαραντίδης περιγράφει την αντιμετώπισή τους με πολύ εύστοχο τρόπο: «...η δε νεόνυμφος... άλλοτε δε επί μήνας και έτη διετέλει ούσα άφωνος και κεκαλυμμένη προ των πρεσβυτέρων της, συνεννοούμενη μετά τούτων δια νευμάτων ή εμμέσως δι' άλλων προσώπων, τη αδεία δε μόνον ή τη απαιτήσει των συγγενών απεκαλύπτετο και ωμίλει μετά πολλά έτη. Το έθιμον από τινος ήρξατο ν' αργή»¹⁰⁶. Ανάλογες είναι και οι ενθυμήσεις της Ουρανίας Ζαχαριάδου και της Πηνελόπης Καραμάνογλου για το Ανδρονίκιο¹⁰⁷. Η εξήγηση της μεγαλύτερης ποικιλίας στα αρσενικά αρχαιοπρεπή ονόματα, θα αναζητηθεί επίσης στο διαφορετικό κοινωνικό ρόλο των φύλων και στις επιλογές των επώνυμων οικογενειών. Πράγματι, παρόλο που ο αριθμός των αγοριών με αρχαιοπρεπές όνομα είναι κατά πολύ μικρότερος σε σύγκριση με τον αντίστοιχο των κοριτσιών, τα ονόματα που χρησιμοποιήθηκαν είναι ισάριθμα και για τα δύο φύλα. Αρκετοί από εκείνους που «τόλμησαν» να ονοματίσουν τα αρσενικά μέλη των οικογενειών τους με αρχαίο όνομα, εντοπίζονται κυρίως στον κύκλο των εγγράμματων Ανδρονικιωτών¹⁰⁸. Ταυτόχρονα, τα ονόματα που έδωσαν στα παιδιά τους υπήρξαν μοναδικά για το Ανδρονίκιο. Αυτή η επιθυμία των «επώνυμων» Ανδρονικιωτών να δώσουν στα αγόρια τους «ξεχωριστά» ονόματα που μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν τα είχε επιλέξει κανείς, προκάλεσε την αριθμητική αύξηση των αρσενικών αρχαίων ονομάτων.

Όπως θα περίμενε κανείς, τα κυρίαρχα ονόματα αυτής της κατηγορίας είναι γυναικεία. Πάνω από το μισό των ονοματιζομένων έλαβε κάποιο από τα 6 παρακάτω ονόματα. Τα δύο πρώτα καθιερώθηκαν σε μεγάλη έκταση.

106. Σαραντίδης, ό.π., σ. 67.

107. Κ.Μ.Σ., φάκ. Ανδρονίκι, ΚΠ 60, κεφ. Α'.

108. Αναλυτικά πρόκειται για τους: Γιατρό Αβραάμ από το Κερμίρ (Αρταίος, 1891), Παύλο Κουζουτζάκογλου (Αριστοτέλης, 1848), γιατρό Ιάκωβο Αντωνιάδη (Αρταίος, 1893), Σεραπίωνα Ιωάννου (Δημοσθένης, 1856), Μιχαλάκη Γιαγμούρογλου (Χαρίλαος, 1890), Στέφανο Καρολίδη (Κλεόβουλος, 1885), Λάζαρο Κουζουτζάκογλου (Περικλής, 1871), και τον δάσκαλο Ιωάννη Σισίχ ογλού (Σωκράτης, 1878).

Ονόματα	Αριθ. ατόμων	Ονόματα	Αριθ. ατόμων
Χαρίκλεια	33	Πηνελόπη	22
Καλλιόπη	32	Πολυξένη	19
Ροξάνδρα	28	Ολυμπιάδα	19

Οι πηγές από τις οποίες αντλήθηκαν τα ονόματα της αρχαίας παράδοσης, είναι η αρχαία ελληνική ιστορία (24 ιστορικά), η ελληνική μυθολογία (18), η ελληνιστική και ρωμαϊκή ιστορία (4), ενώ ορισμένα ονόματα διαμορφώθηκαν εκ των υστέρων (5 αρχαιοπρεπή). Τα αρσενικά είναι στο σύνολό τους —εκτός από τρία— ιστορικά, ενώ τα γυναικεία μυθολογικά. Και στις δύο περιπτώσεις πάντως είναι ονόματα που αναφέρονται στις επιστήμες και στις τέχνες. Μόνο τρία διαφοροποιούνται, τα οποία καταγράφονται στα τέλη του αιώνα και παραπέμπουν στην ανδρεία και το ένδοξο στρατιωτικό παρελθόν: Αχιλλέας, Ηρακλής και Μιλτιάδης. Η επιλογή κάθε φορά των συγκεκριμένων ονομάτων συνδέεται και με τις ανάγκες της κοινωνίας στην οποία εμφανίζονται. Τα αρχαία ονόματα που εμφανίζονται στην Κύπρο και τον ελλαδικό χώρο κατά την προεπαναστατική περίοδο, επιλέχθηκαν κυρίως ανάμεσα από εκείνα που σχετίζονται με το επαναστατικό πνεύμα, το πολεμικό μένος, και τη φιλοπατρία¹⁰⁹. Στην Καππαδοκία, ο χώρος και ο χρόνος καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την επιλογή εκείνων των ονομάτων που αναφέρονται στα αγαθά της ελληνικής παιδείας.

Ποιά ήταν η θέση στην κοινωνική ιεραρχία του Ανδρονικίου και η οικονομική κατάσταση των οικογενειών που επέλεξαν όνομα αρχαίας παράδοσης; Οι πληροφορίες του κώδικα μαζί με τις συμπληρώσεις των Ανδρονικιωτών προσφύγων μπορούν να δώσουν μια απάντηση. Έχει ήδη γίνει λόγος για τη σύνθεσή τους κατά την πρώτη δεκαπενταετία που ακολούθησε το 1846. Ας συμπληρωθεί πως ανάμεσα στις 22 οικογένειες, καταγράφεται αυτή του ζωγράφου Σταύρη Τηρή ογλού (Αγρυππίνα, 1855) και του διερμηνέα Δαμιανού, γαμπρού του μπερμπέρ ('Αρχων, 1853). Ιδιαίτερα έντονη είναι η παρουσία ατόμων που η επαγγελματική τους ιδιότητα προϋπέθετε ανώτερη μόρφωση και άλλων με ενδιαφέρον για την πνευματική παραγωγή. Από τους δασκάλους, εκτός από τον Φήμιο και τον Σεραπίωνα, αρχαίο όνομα έδωσε στο παιδί του και ο Ιωάννης Σισίκ ογλού (Σωκράτης, 1878). Η μικρή παρουσία τους εδώ, σε σχέση με τον αριθμό των δασκάλων που εμφανίζονται στο Ανδρονίκιο, δεν πρέπει να παραξενεύει, διότι στην πλειονότητά τους, παρουσιάζονται στον κώδικα ως ανάδοχοι και όχι ως γονείς βαφτιζομένων. Εξάλλου, οι δάσκαλοι δεν κατάγονταν όλοι από το Ανδρονίκιο, οι οικογένειές τους βρίσκονταν αλλού. Παράλληλα όμως, η εκπαιδευτική τους ιδιότητα δε συνεπάγεται ενιαία συμπεριφορά απέναντι στην

109. Δρούλια, ό.π., σ. 193.

ονοματοδοσία. Ένας δάσκαλος υιοθέτησε τουρκικό όνομα, κάποιοι άλλοι επέλεξαν μόνο από τα θρησκευτικά. Και ο Ιωάννης Σισίκ ογλού άλλωστε, ενώ απέκτησε έξι παιδιά, αρχαιοελληνικό όνομα έδωσε, όπως και ο Φήμιος, μόνο σε ένα, το δεύτερο. Μεγαλύτερη συνέπεια χαρακτηρίζει τους γιατρούς: μόνο ο Αβραμάκης Οικονομίδης δεν επιλέγει αρχαιοπρεπές όνομα. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η περίπτωση του Αβράμιου Κουζινόπουλου. Αφού τήρησε την εθιμική επιταγή και έδωσε στο γιο του το οικογενειακό όνομα (Ιορδάν, 1867), συνειδητά επιλέγει για τις κόρες του ονόματα που κάνουν σαφή τη σχέση του με τον σύγχρονο και αρχαίο ελληνικό κόσμο (Όλγα 1870, Αγγατά 1878, Υφιαίνη 1881).

Η ευπορότερη μερίδα των εμπόρων του Ανδρονικίου αποτελεί κοινωνική κατηγορία, που εκφράζει δυναμικά τη δεκτικότητα της απέναντι στον εξαρχαϊσμό των ονομάτων. Ο πιο αντιπροσωπευτικός από αυτούς, αλλά και η χαρακτηριστικότερη για όλο το Ανδρονίκιο περίπτωση αποδοχής και έκφρασης της ελληνικής εθνικής συνείδησης, είναι ο Μιχαλάκης Γιαγμούρογλου (Ομηρόλης), μεγαλοκαπνέμπορος στην Αλεξάνδρεια¹¹⁰. Ήταν πιθανόν απόγονος του λόγιου Αβράμιου Ομηρόλη (1799-1839), διευθυντή της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης καθώς και της Εμπορικής Σχολής Χάλκης. Επηρεασμένος από την προσωπικότητά του και θέλοντας να φανεί συμβολικά πνευματικός συνεχιστής του, επέλεξε τη μετονομασία του σε Ομηρόλη. Απέκτησε τέσσερα παιδιά, και σε όλα έδωσε αρχαιοελληνικό όνομα: τη Θεανώ (1873), και έπειτα την Πηνελόπη (1878), η οποία όμως πέθανε και το όνομά της δίνεται πάλι στην τρίτη κόρη (1879). Ακολουθεί ο Χαρίλαος (1890). Σε αυτήν την κατηγορία εντάσσονται και άλλοι ιδιαίτερα εύποροι Ανδρονικιώτες, η ιδιότητα των οποίων έχει ήδη αναφερθεί: ο Ιωάννης Τζουρουκτζόγλου αποκτά την Ουρανία (1874) και την Πηνελόπη (1879). Ο Πολυχρόν Ομουρλόγλου δίνει στο τελευταίο παιδί του το όνομα Καλλιόπη (1873). Ο Σταύρος Παλαντζόγλου, υφασματέμπορος, ονομάζει δυο γιους του Δημοσθένη (1880) και Σωκράτη (1894). Διαπιστώνεται επίσης πως οικογένειες στις οποίες παρουσιάζεται ο τίτλος του αγά, επιλέγουν από τα αρχαιοπρεπή ονόματα. Στον κώδικα καταγράφονται οχτώ αγάδες, οι οποίοι δεν είναι όλοι σύγχρονοι της εποχής που εμφανίζονται. Στις μισές από αυτές τις οικογένειες υιοθετείται η αρχαία ονοματοδοσία. Η περίπτωση του αγά Σεραφείμ, γιου του Σαχσαμάν είναι η πλέον ενδεικτική για τη στάση της ανώτερης κοινωνικά βαθμίδας του Ανδρονικίου απέναντι στην εθνική ιδεολογία:

110. Στον κώδικα αναφέρεται πάντα ως Μιχαλάκης Γιαγμούρογλου. Η αλλαγή του ονόματός του είναι γνωστή από τον Τσουρουκτσή, *Αναμνήσεις...*, ό.π., σ. 57. Ο Μιχ. Γιαγμούρογλου (Ομηρόλης) έχει ήδη αποκτήσει στα 1890 τον τίτλο του αγά. Είναι αξιοσημείωτο πως, ενώ κάνει σαφή την ελληνική του συνείδηση, από την άλλη «δέχεται» έναν οθωμανικό τίτλο.

στα 1882, βαφτίζει την κόρη του Ελλάς· το όνομα δεν παραπέμπει μόνο στις πνευματικές αξίες και τον πολιτισμό του ελλαδικού χώρου αλλά και σε αυτόν τον γεωγραφικό χώρο.

Για μεγάλο τμήμα των Ανδρονικιωτών, η υιοθέτηση αρχαιοελληνικών ονομάτων δε μπορεί να θεωρηθεί παροδικό και επιπόλαιο φαινόμενο. Αρκετοί από αυτούς, και ιδιαίτερα όσοι ανήκουν στους εγγράμματους ή εύπορους, έχουν ξεχωριστό ενδιαφέρον για την πνευματική κίνηση στο χώρο της Καππαδοκίας. Διαπιστώνω, πως πολλά άτομα που καταγράφονται στον κατάλογο των συνδρομητών της *Κατήχησης* του Πλάτωνος Μόσχας, και κυρίως σε αυτόν των *Καππαδοκικών* του Καρολίδη, καταγράφονται στον κώδικα ως γονείς παιδιών με όνομα αρχαίας παράδοσης. Ή ακόμη, πως οι απόγονοι των συνδρομητών των βιβλίων αυτών υιοθετούν για τα δικά τους παιδιά τέτοιας έμπνευσης ονόματα.

Από τη δεκαετία του 1870 και εξής εμφανίζονται και οικογένειες επαγγελματιών/βιοτεχνών ή και «υπαλλήλων», οι οποίες αντλούν ονόματα από την αρχαιοελληνική παράδοση. Η αρχαία ονοματοδοσία δεν παρέμεινε μια πρακτική χαρακτηριστική ενός κλειστού κύκλου ανθρώπων με οικονομική ή πνευματική επιφάνεια, αλλά αφομοιώθηκε από ευρύτερες ομάδες· εμφανίζονται ο καντηλανάφτης (Καλλιόπη, 1869), ένας φούρναρης (Φιλοκτήμων, 1873), ένας ταχυδρόμος (Καλλιόπη, 1877), ένας υποδηματοποιός (Ολυμπιάδα, 1881), ένας ψάλτης (Τιμόκλεια, 1882), ο χρυσοχόος Ανέστης (Ηρακλής, 1892) και ένας γανωτής (Χαρίκλεια, 1894).

Ο εξαρχαϊσμός των ονομάτων δε λειτούργησε ως διαζευκτικός πόλος στη θρησκεία, γι' αυτό και μπόρεσε να υιοθετηθεί αρκετά νωρίς και από εκπροσώπους της εκκλησίας. Αν η τελευταία αισθάνεται πως υπάρχει κάποια απειλή, αυτή δεν προέρχεται από τον αρχαιοελληνικό κόσμο και την υιοθέτηση αρχαιοπρεπών ονομάτων, αλλά από τη δράση των ιεραποστόλων της αγγλικής και αμερικανικής εκκλησίας. Η επαρχία της Καισάρειας αντιμετώπιζε έντονα «τον κίνδυνο της υποταγής στην ετεροδοξία»¹¹¹. Ο Μητροπολίτης Καισάρειας Παΐσιος είχε στρέψει τη δράση του ενάντια στην προσηλυτιστική κίνηση των προτεσταντών, πολύ πριν αναλάβει το μητροπολιτικό θρόνο, ενώ μεγάλο μέρος του μεταφραστικού του έργου στα καραμανλίδικα, εντάσσεται σε αυτήν την προσπάθειά του. Τα σημαντικά κέντρα υποδοχής Καππαδοκικών μεταναστών, η Σμύρνη και η Μερζεφούντα, αποτελούσαν και τα σπουδαιότερα κέντρα των προτεσταντών ιεραποστόλων¹¹². Στον κώδικα του Ανδρονικίου καταγράφονται οι

111. Μαμώνη, «Ο Πατριάρχης...», ό.π., σ. 133· ιδιαίτερα για το ρόλο του Μητροπολίτη Παΐσιου, σ. 132-135. Για τις αντιδράσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου απέναντι στη δράση των ιεραποστόλων, επίσης Κυριακή Μαμώνη, «Αγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των μισσιοναρίων», *Μνημοσύνη* 8 (1981), σ. 179-212.

112. Ο ταξιδιωτικός οδηγός Murray's Hand-Book, ό.π., σ. 13, έχει εκτενή αναφορά στα σχολεία της αμερικανικής ιεραποστολής.

περιπτώσεις δύο προτεσταντών Ανδρονικιωτών. Πρόκειται για τον «προταστάν» Σεραφεΐμ, ο οποίος ζητά άδεια για τη βάφτιση του γιου του που δίνεται από τον δεσπότη (Ιωσήφ, 1870), και του «προταστάν» Δανιήλ που απέκτησε τη Μαρία (1870), τη Ροζάνδρα (1874) και τον Συμεών (1880). Η επιλογή να βαφτίσουν τα παιδιά τους σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα, έρχεται σε αντίφαση με τη δική τους στάση απέναντι στη θρησκεία. Όμως, είναι πιθανό να οφείλεται στο ότι, για πολλούς, ο λόγος προσχώρησης στον προτεσταντισμό δε σχετίζονταν τόσο με τη θρησκευτική πίστη, όσο με τις διευκολύνσεις που αυτή συνεπαγόταν στις οικονομικές τους λειτουργίες.

Εξετάζοντας τη στάση του κλήρου ως προς την ονοματοθεσία, διαπιστώνει κανείς πως αυτός παρουσιάζεται διαφοροποιημένος. Ενώ ορισμένοι ιερείς του Ανδρονικίου, αν και εγγράμματοι εμφάνισαν μια αντιφατική συμπεριφορά αποδεχόμενοι τουρκικά ονόματα, κάποιοι άλλοι υιοθέτησαν τις νέες τάσεις. Ο παπα-Δημήτρης, από το 1860 ήδη, ονομάζει την κόρη του Πολυξένη. Το ίδιο όνομα θα επαναληφθεί ακόμη δύο φορές (1867, 1870) εξαιτίας των θανάτων των προηγούμενων παιδιών. Νωρίτερα, στα 1851, ο Δανιήλ γιος του παπα-Ιωάννη θα δώσει στο πρώτο παιδί του το όνομα Καλλιόπη. Ο Φήμιος, ο Λάζαρος και Αβράμιος Κουζινόπουλος καθώς και ο Πρόδρομος Κουζουτζάκογλου, επίσης προέρχονται από οικογένεια κληρικού. Στο τέλος του αιώνα, ο παπα-Ιάκωβος, «μορφωμένος» ιερέας κατά τον Γιάννη Τσουρουκτσή, θα επιλέξει το Ολυμπιάς (1883) αλλά και το ξενικό Βικτωρία (1891). Στην ίδια διαπίστωση καταλήγω, εξετάζοντας την ονοματοδοτική συμπεριφορά των χατζήδων. Το προσκύνημα στους Αγίους Τόπους δε δεσμεύει όσους δεν επιθυμούν να επιλέξουν όνομα από το χριστιανικό εορτολόγιο. Μάλιστα, υπάρχει το παράδειγμα των αδερφών Ποτός και Αλέξη χατζή Ισκεντέρ ογλού, που αμέσως μετά το προσκύνημά τους (1864-1867), δίνουν αρχαιοελληνικά ονόματα στα παιδιά τους (Διογένης, Χαρίκλεια, 1867).

Η υιοθέτηση από τις τουρκόφωνες κοινωνίες ονομάτων που αντλούνται από την αρχαιότητα και ιδιαίτερα την ελληνική, αποτελεί ένδειξη μιας ουσιαστικής μεταβολής στην κοινωνική τους συνείδηση. Οι νέες επιλογές στην ονοματοδοσία μαζί με την αύξουσα ευθυγράμμιση της εκπαίδευσης με τα πρότυπα του ελληνικού κράτους μαρτυρούν μία διάθεση αποδοχής αξιών και συμβόλων που είναι ή θεωρούνται ότι είναι νεοελληνικά. Βέβαια, η ονοματοδοτική συμπεριφορά των Ανδρονικιωτών αρχίζει να διαφοροποιείται στις αρχές του 19ου αιώνα, όταν παρατηρείται η σταδιακή εγκατάλειψη των τουρκικών ονομάτων, τα οποία φαίνεται ότι παλαιότερα βρίσκονταν σε μεγάλη χρήση, και η παράλληλη ενίσχυση των θρησκευτικών ονομάτων. Ωστόσο, οι ιδεολογικές τοποθετήσεις δε φαίνεται να είναι ταυτόσημες για όλες τις κοινωνικές ομάδες. Οι αντιστάσεις δεν εντοπίζονται μόνο σε περιπτώσεις που το λόγο έχει ο διαφορετικός κοινωνικός ρόλος των φύλων ή η παράδοση της διατήρησης του οικογενειακού ονό-

ματος. Καταρχήν, ο ίδιος ο κλήρος εμφανίζεται διχασμένος ως προς την ονοματοδοσία. Ορισμένοι εκπρόσωποί του υιοθετούν αρχαιοπρεπή ονόματα, ενώ άλλοι εξακολουθούν να δίνουν στα παιδιά τους τουρκικά. Το μορφωτικό επίπεδο, επίσης, δεν είναι πάντα καθοριστικό όπως έδειξε η περίπτωση των εκπαιδευτικών. Από την άλλη, οι κοινωνικές ομάδες που παρουσιάζονται περισσότερο δεκτικές και εμφανίζουν μια συνεπέστερη στάση απέναντι στις νέες τάσεις, είναι αυτές που λόγω της μετανάστευσης, έχουν βγει από την κλειστή κοινωνία του χωριού, και ιδιαίτερα εκείνα τα μέλη τους, που οι οικονομικές τους λειτουργίες τους τοποθετούν στην ευπορότερη μερίδα της τοπικής κοινωνίας.

Αλλά ούτε το άνοιγμα της οικονομίας του Ανδρονικίου, μέσα από τον πολλαπλασιασμό των επαφών της με τις γεωγραφικές περιφέρειες που σχετίζονταν άμεσα με την ευρωπαϊκή οικονομία, καθιστά αυτονόητη την ευθύγραμμη και ανοδική εξέλιξή της. Αντίθετα, οι διακυμάνσεις της μέσα στο χρόνο, φαίνονται υποκείμενες σε γενικότερες οικονομικές τάσεις, οι οποίες έχουν συντελέσει στην παρακμή αυτής της κοινωνίας πολύ πριν την Ανταλλαγή των πληθυσμών το 1924. Η εικόνα που προβάλλει το Ανδρονίκιο, αφήνει ανοιχτά ερωτήματα για τις συνέπειες που είχε πάνω στις μικρές αγροτικές κοινωνίες της Ανατολής η ένταξη του εσωτερικού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην παγκόσμια αγορά. Πολλές χριστιανικές κοινότητες της Καππαδοκίας εκμεταλλεύθηκαν τη συγκυρία και εντάχθηκαν σε αυτό το πλαίσιο· ωστόσο, οι ήδη γνωστές πληροφορίες δεν επιτρέπουν την απόκτηση μιας συνολικότερης εικόνας. Είναι πιθανό ότι παράγοντες όπως η διαφορετική γεωγραφική θέση των αγροτικών κοινοτήτων, η διαφορετική εξειδίκευση της αγροτικής παραγωγής, το ιδιαίτερο για την κάθε κοινωνία βάρος της μετανάστευσης και ο προσανατολισμός της τελευταίας, ή ακόμα οι άλλες οικονομικές δραστηριότητες του πληθυσμού της, θα καθορίσουν τις ιδιαιτερότητες της κάθε περίπτωσης και θα αναδείξουν τις διαφορές που ίσως υπάρχουν. Υπάρχει επίσης έντονη πληθυσμιακή κινητικότητα με ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο μεταναστευτικό χάρτη. Το αποτέλεσμα για το Ανδρονίκιο ήταν η οριστική εγκατάσταση του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού του σε μεγάλα αστικά κέντρα, μολονότι η κλειστή οργάνωση της κοινωνίας του αντιστάθηκε για αρκετό χρονικό διάστημα. Όμως, δεν είναι γνωστό σε ποιά έκταση ανάλογα φαινόμενα χαρακτήρισαν και τις άλλες κοινότητες της χριστιανικής Καππαδοκίας.